Hjartastaðurinn: Þingvellir og íslensk þjóðernishyggja

Birgir Hermannsson

Ágrip: Í ritgerðinni er merking þjóðartáknins Þingvalla útskýrð og hún sett í samhengi við íslenska þjóðernishyggju. Færð eru rök fyrir því að merking Þingvalla sé hvorki sjálfsgefin né óbreytanleg, heldur tengist hún tilurð íslenskrar þjóðernishyggju, sjálfstæðisbaráttunni og sjálfsmynd þjóðríkisins. Umræða um Þingvelli er sett í samhengi við hugtökin staður minninganna, minnismerki, sögulegt minnismerki, arfleifð og sameiginlegar minningar. Líta má á Þingvelli sem byggingu eða kirkju sem þjónar sem vettvangur pílgrímaferða og helgileikja þjóðríkisins.

Lykilorð: Þingvellir; þjóðernishyggja; Alþingi; þjóðhátíðir; sjálfstæðisbarátta; Lögberg

Abstract: The purpose of this paper is to analyze the meaning and construction of Thingvellir as an Icelandic national symbol. The paper will argue that the meaning of Thingvellir is neither self-evident nor static, and is related to the evolution of Icelandic nationalism, the struggle for independence from Denmark and the identity of the Icelandic nation-state. The paper places its discussion of Thingvellir in the context of concepts such as realms of memory, monuments, historical monuments, heritage, and collective memory. Thingvellir can be likened to a church or building which serves as a pilgrimage destination and as a site for the nation-state's ritual ceremonies.

Keywords: Thingvellir; Icelandic nationalism; Althingi; national festivals; independence struggle; Law Rock

1. Inngangur

Í lögum um friðun Þingvalla frá 1929 segir að Þingvellir skuli vera „friðlýstur helgistaður allra Íslendinga.“ Í greinargerð með frumvarpinu er því lýst að „takmark þjóðrækinna manna“ með friðlýsingu Þingvalla sé „að vernda sem best hina sögulegu helgistaði og náttúrufegurð Þingvallasveitar.“¹ Jónas Jónsson frá Hriflu, dómsmálaráðherra og flutningsmaður frumvarpsins, kallaði í umræðum á Alþingi Þingvelli „listaverk frá náttúrunnar hendi“ og „dýrgrip“ sem þyrfti að vernda.² Þessi sjónarmið eru næsta algeng þegar rætt er um Þingvelli. Þegar „hið erlenda setulið“ setti upp tjaldbúðir á Þingvöllum sumarið 1941 þótti ritstjórum Morgunblaðsins ástæða til að áréttast að „Íslendingar verði að geta leitað til Þingvalla, án þess að vera einnig þar minntir á þá dapurlegu staðreynd, að erlendur her er í landi þeirra. Vér verðum að eiga Þingvelli einir.“³ Á Þingvöllum eru „hin helgustu vé íslensks þjóðlífs að fornu og nýju“ og skipar staðurinn að mati leiðarahöfundar sérstakan sess hjá þjóðinni af tveimur ástæðum:

1 *Alþingistíðindi* A (1928), 131.

2 *Alþingistíðindi* B (1928), 2283, 2285.

3 „Helgi Þingvalla,“ *Morgunblaðið*, 2. júlí 1941, 5.

Annars vegar að við „Þingvelli eru tengdar margar þær sögulegu minningar, sem þjóðinni eru kærastar“ og hins vegar að „Þingvellir sameini öðrum stöðum fremur hið fegursta og svipmesta í íslenskri náttúru.“⁴ Mikilfengleg saga og fögur náttúra renna þar saman í eina heild, samofin í „hjarta Íslendingans“, eins og Vigdís Finnbogadóttir fyrrverandi forseti Íslands orðaði það eitt sinn.⁵ Þegar Guðmundur Davíðsson gerði það að tillögu sinni árið 1913 að gera Þingvelli að þjóðgarði vísaði hann í Þingvelli sem „fegursta og frægasta sögustað landsins – hjartastaðinn.“⁶

Þessi samtenging sögu og náttúru í „helgistaðnum Þingvöllum“ er lítt umdeild og eflaust þykir flestum nútíma Íslendingum hún sjálfgefin. Þegar betur er að gáð er þó ekkert sjálfgefið við hina upphöfnu stöðu Þingvalla; í raun má segja að tilurð „helgistaðarins Þingvalla“ og tilurð íslenska þjóðríkisins séu nátengdir atburðir. Veigamesti skýringarþátturinn er íslensk þjóðernishyggja; án hennar væru Þingvellir ekki helgistaður, né sérstakt þjóðríki á Íslandi. Hin þjóðernislega orðræða sem varð til í sjálfstæðisbaráttunni tengir saman Þingvelli og þjóðríkið og útskýrir þann sess sem saga og náttúra Þingvalla hafa í „hjörtum Íslendinga.“ Í raun eru Þingvellir *helgistaður* þar sem þeir eru hluti af *helgisögu*, pólitísku viðhorfi til fortíðarinnar sem er mótað af íslenskri þjóðernishyggju, sjálfstæðisbaráttunni og lögmætingu á tilvist íslenska þjóðríkisins. „Endurreisn Íslands“ og „endurreisn Þingvalla“ fylgjast að í orðræðu þjóðernishyggjunnar og blésu fólki hugsjónir í brjóst.

Það er ljóst að Þingvellir hefðu ávallt orðið áhugaverður sögustaður og vegna nálægðar við Reykjavík og sérstæðrar náttúru, vinsæll viðkomustaður ferðamanna. Skálholt (svo dæmi sé tekið) er án efa einn merkasti sögustaður þjóðarinnar, en stendur – þrátt fyrir tengsl sín við kristni í landinu – Þingvöllum langt að baki sem helgistaður. Mikilvægt er að hafa í huga þennan mun á Þingvöllum annars vegar og Skálholti og öðrum merktum sögustöðum hins vegar þegar sérstaða og mikilvægi Þingvalla er íhuguð. Áherslan á helgi Þingvalla með tilheyrandi upphafningu þarfnast sérstakrar skýringar. Þingvellir eru *þjóðartákn* og sem slíkt búið til og mótað líkt og önnur tákn af sama meiði. Hin sérstaka staða Þingvalla gefur góða innsýn í hugmyndaheim og orðræðu sem hefur mótað íslenska stjórnmálamenningu með afgerandi hætti og skilgreint sjálfsmynd og réttlætt tilvist íslenska þjóðríkisins til þessa dags. Líta má á upphafningu Þingvalla, friðun staðarins og tilurð þjóðartáknsins sem hluta af þeirri *mótun* þjóðarinnar sem var nauðsynlegur hluti af því ferli að mynda sérstakt þjóðríki á Íslandi.

Í þessari grein mun ég fjalla um tengsl íslenskrar þjóðernishyggju og Þingvalla. Sjónarhorn greinarinnar er þröngt; ekki er ætlunin að fjalla með heildstæðum hætti um öll þau

4 Sama heimild.

5 Vigdís Finnbogadóttir, „Í ljúfum sumarþeynum“ í Ingólfur Margeirsson, *Þjóð á Þingvöllum* (Reykjavík, 1994), 6.

6 Guðmundur Davíðsson, „Þingvellir við Öxará“, *Eimreiðin* 19,3 (1913), 216. Jónas Jónsson frá Hriflu studdi frá upphafi hugmyndina um þjóðgarð á Þingvöllum og skrifaði í blað ungmennafélaganna: „Með þessu móti mundi Þingvellir verða fegursti og ræktanlegasti bletturinn á landinu, sæmilegur dvalarstaður útlendum og innlendum mönnum. Þeim væri leyft að njóta sumardýrðarinnar. En þeir fengu ekki að gera hjartastað Íslands að ræningjabæli“ („Þjóðgarður á Þingvöllum“, *Skinfaxi* 11,4 [1913], 88). Stutt yfirlit um aðdragandann að friðun Þingvalla má lesa hjá Torfa Stefáni Jónssyni, „Aðdragandinn að friðun Þingvalla“, *Sagnir* 29 (2009), 54-62 og Sigrúnu Helgadóttur, *Þingvellir: þjóðgarður og heimsminjar* (Reykjavík, 2011), 188-189.

fræðilegu álitamál sem umfjöllun um þjóðernishyggju almennt og íslenska þjóðernishyggju sérstaklega gefa tilefni til, heldur er ætlunin að draga upp stutta og hnitmiðaða mynd af stöðu Þingvalla í íslenskri þjóðernisorðræðu.⁷ Útgangspunktur greinarinnar er sá að Þingvöllum hafi verið gefin merking og að þessi merking verði ekki slitin úr samhengi við orðræðu íslenskrar þjóðernishyggju og þau stjórnmál sem þessi orðræða er beintengd við. Í greininni er því sjón-um beint að opinberri orðræðu þeirra sem mótuðu Þingvelli sem helgistað og gerð tilraun til að draga fram mikilvægustu stefin í þeirri orðræðu. Fyrst verður þó sjónum beint að nokkrum þeirra hugtaka sem nota má til að ná tökum á Þingvöllum, ekki síst vegna þess hversu margræð merking staðarins er. Er Þingvöllum best lýst sem stað minninganna, sögulegu minnismerki, minnismerki eða arfleifð þjóðarinnar?

2. Hugtök

Þegar fjallað er um tengsl Þingvalla og íslenskrar þjóðernishyggju er bæði rétt og sjálfsagt að byrja á greiningu Guðmundar Hálfðanarsonar á Þingvöllum. Annars vegar er það kaflinn „Þingvellir – staður minninga“ í bók Guðmundar *Íslenska þjóðríkið* og ritgerðin „Collective memory, history and national identity.“⁸ Í skrifum sínum vísar Guðmundur í Þingvelli sem *stað minninganna* og setur staðinn þar með í samhengi við skrif franska sagnfræðingsins Pierre Nora og samstarfsmanna hans. Staðir eða svið minninganna, *lieux de memoire* (e. *realms of memory*) er grunnhugtak Nora. Sjónarhorn Nora er augljóslega áhugavert fyrir þá sem fást við þjóðir og þjóðernishyggju, enda eru þjóðir oft skilgreindar – jafnt af fræðimönnum sem öðrum – með vísun til sameiginlegra minninga. „Í augum þjóðernissinna“ skrifar Guðmundur, „verður samstaða þjóðarinnar í nútímanum til fyrir sameiginlega reynslu hennar í fortíðinni, og því eru minningar nauðsynlegar til skilnings á hvað það er sem sam-einar eina þjóð innbyrðis og greinir frá öðrum þjóðum.“⁹ Á þessu viðhorfi eru þó ýmsir annmarkar, ekki síst að minningar geta ekki síður sundrað en sameinað enda er þjóðarsagan jafnt saga átaka sem samstöðu og einingar. Því er nauðsynlegt að „velja“ réttar minningar til að halda upp á: „[...] þjóðarsagan getur aldrei orðið einfalt safn minninga, sem sprettur ósjálfrátt fram úr djúpi fortíðarinnar.“¹⁰ Þjóðhátíðin á Þingvöllum 1994 er að mati Guðmundar gott

7 Umfjöllun um íslenska þjóðernishyggju og sjálfstæðisbaráttuna má víða finna. Sjá til dæmis: Gunnar Karlsson, „The emergence of nationalism in Iceland“ í Sven Tagil (ritstj.), *Ethnicity and nation-building in the Nordic world* (London, 1995), 33-62; Guðmundur Hálfðanarson, „Social distinctions and national unity: on politics of nationalism in nineteenth-century Iceland,“ *History of European Ideas* 21 (1995), 763-779; Guðmundur Hálfðanarson, „Iceland: a peaceful secession,“ *Scandinavian Journal of History* 25 (2000), 87-100; Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur: þjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900-1930* (Reykjavík, 2004); Birgir Hermannsson, *Understanding nationalism: studies in Icelandic nationalism, 1800-2000* (Stokkhólmi, 2005).

8 Guðmundur Hálfðanarson, *Íslenska þjóðríkið: uppruni og endimörk* (Reykjavík, 2001), 173-189; Guðmundur Hálfðanarson, „Collective memory, history and national identity“ í Ástráður Eysteinnsson (ritstj.), *The cultural reconstruction of places* (Reykjavík, 2006), 83-100. Þingvellir koma vissulega fyrir í fleiri ritsmíðum Guðmundar, en bæta engu við það sem hér kemur fram.

9 Guðmundur Hálfðanarson, *Íslenska þjóðríkið*, 174.

10 Sama heimild, 179.

dæmi um hvernig þessi sköpun þjóðarsögu fer fram. Minningum sem sameina er haldið á lofti, en minningum sem sundra – t.d. deilum um NATO og Bandaríkjaher – er ýtt til hliðar. Þingvellir eru „hið fullkomna þjóðartákn“ að mati Guðmundar, en þeir eru einnig „gildistómt tákn – þar sem enginn einn hópur Íslendinga frekar en annar getur gert vellina að sínum, og þar sem þeir gegna engu sérstöku hlutverki öðru í íslensku samfélagi en að vera tákn, þá eru þeir sameign þjóðarinnar allrar. Ekki spillir fyrir að þeir eru dæmi um íslenska náttúrufegurð eins og hún þykir glæsilegust nú á dögum.“¹¹

Þingvellir eru að mati Guðmundar ekki aðeins gildistómur staður, heldur einnig „sögu-tómur“ ef svo má að orði komast. Þær minningar sem tengjast Þingvöllum og þjóðhátíðum þar eru annað hvort mjög illa skilgreindar og skapaðar jafnóðum eða þá ótengdar sögulegri þekkingu. Skipuleggjendur þjóðhátíðarinnar 1994 gerðu til að mynda lítið til að auka söguþekkingu og alvarlega umræðu um sögu þjóðarinnar og lýðveldisins sérstaklega. „Þegar á hólminn er komið skiptir skortur á söguþekkingu hátíðargesta sennilega alls engu máli, vegna þess að þjóðin kom ekki saman á Þingvöllum til að muna eitthvað sérstakt, heldur til að fagna því að eitthvað væri þess virði að muna.“¹² Við þessa greiningu verður að hafa þann augljósa fyrirvara að hátíðargestir komu á Þingvelli til að halda upp á fimmtíu ára afmæli lýðveldisins og litu svo á að það væri atburður sem væri þess virði að minnast. Ef stofnun lýðveldis 1944 er viðfang minninganna verður hið sögulega innihald þeirra skýrara, enda fylgir þá með helgisagan um sjálfstæðisbaráttuna og sú þjóðernishyggja sem henni tengist. Merking Þingvalla verður þar með ekki jafn innihaldsrýr eða gildistóm og greining Guðmundar gefur tilefni til að ætla.

Umræða Guðmundar um grunnhugtökin er um margt takmörkuð og greinilegt að markmið hans er ekki að nota útleggingu Nora sem forskrift eða mót sem Þingvellir eru felldir inn í.¹³ Hugtakið staður minninganna er að mörgu leyti misvísandi, enda óljóst um hvers konar minningar um er rætt eða hvort rétt sé að nota hugtakið minningar um það sem vísað er til. Samkvæmt Nora eru minningar (e. *memories*) og saga (e. *history*) andstæður. „Minningar eru stöðugt á vörum okkar af því að þær eru ekki lengur til staðar,“ segir Nora.¹⁴ Við tilurð nútímasamfélags og þeirra stöðugu breytinga sem því fylgja hefur að mati Nora myndast rof á milli fortíðarinnar og samtímans. Þessi „hröðun sögunnar“ hindrar miðlun minninga á milli kynslóða í stofnunum á borð við kirkjur, fjölskyldur og skóla. „*Lieux de mémoire* eru til staðar vegna þess að *milieux de mémoire* eru horfin, aðstæður þar sem minningar eru raunverulegur hluti af daglegu lífi.“¹⁵ Staðir minninganna byggja því ekki á raunverulegum minningum, heldur tilbúnum eða framléiddum minningum, viljanum eða áhuganum til „að minnast“ sem tengdur er ákveðnum „stöðum.“ Þekkingarfræðilega eru staðir minninganna einnig sérstakir að mati Nora. Ólíkt viðfangsefnum sagnfræðinnar, sem fjallar um sögulegan veruleika, vísa

11 Sama heimild, 188 og 189.

12 Sama heimild, 183.

13 Mun meiri umræða er um hugtökin *sameiginlegt minni* og *stað minninganna* í ritgerðinni „Collective memory, history and national identity“ en í *Íslenska þjóðríkinu*.

14 Pierre Nora, „General introduction: between memory and history“ í Pierre Nora og Lawrence Kritzman (ritstj.), *Realms of memory: the construction of the French past* (New York, 1996), 1:1.

15 Sama heimild.

staðir minninganna ekki í neinn slíkan veruleika heldur eru þeir skilgreindir af sjálfum sér, „þeir eru sín eigin viðmið – hrein tákn.“¹⁶

Að mati Nora er áhuginn á stöðum minninganna ákveðið tímabil (e. *moment*) í tengslum Frakklands og annarra þjóðríkja við fortíð sína.¹⁷ Frakkland var að mati Nora skilgreint af einni almennri þjóðarsögu, en mörgum sértækum minningum; í dag er ein þjóðarminning en sagan brotackennd og sérhæfð. Þessi umbreyting gerðist ekki í einni svipan, hún var afleiðing af þjóðfélagsbreytingum og mikilvægum þáttaskilum í sögu Frakklands á tuttugustu öld. Mikilvægastar eru heimstýrjaldirnar tvær og endalok Frakklands sem nýlenduveldis árið 1962. Guðmundur Hálfðanarson leggur sérstaka áherslu á greiningu Nora á hlutverki sagnfræðinnar við mótun franskrar sjálfsmyndar, en Nora telur að því hlutverki hafi að mestu lokið á millistríðsárunum, m.a. sem viðbrögð við styrjöldinni og sem afleiðing af nýjum hugmyndum sagnfræðinga um fræðigrein sína. Guðmundur greinir svipaða sögu hér á landi en mun síðar en í Frakklandi. Ástæðurnar má m.a. rekja til umbreytingar íslenskrar sagnfræði undir lok tuttugustu aldar.¹⁸ Að líta á Þingvelli sem stað minninganna er því að setja þá í samhengi við tengsl fólks á síðari hluta tuttugustu aldar við fortíð sína, fremur en að sjá þá sem hluta af þjóðernishyggju nítjándu og tuttugustu aldar. Það vekur einnig upp spurningar um samhengi eða samfellu í orðræðu þjóðernishyggjunnar yfir tíma. Við túlkun sína á Þingvöllum sem stað minninganna beinir Guðmundur sjónum að þjóðhátíðinni 1994 og sögulegu innihaldsleysi hennar sem undirstrikar mögulegt rof í sögu þjóðernisorðræðunnar og hlut „framleiddra minninga“ fremur en hefðar sem lærist milli kynslóða.

Það eru margir kostir við að greina Þingvelli sem stað minninganna. Skrif Guðmundar Hálfðanarsonar eru gott dæmi um það, þó að það sé umdeilanlegt hversu nákvæmlega hann fylgir forskrift Nora. Þingvellir eru tákn – „staður“ – eða hugmynd sem minningar eru festar við eða hengdar á. Þessar minningar eru þó brotackenndar, óljósar og breytilegar. Viljinn eða áhuginn til að minnast er nátengdur Þingvöllum, þörfum samtímans til að tengjast fortíðinni og minnast hennar. Þessa þörf má tengja við sjálfstæðisbaráttuna og þá þjóðernishyggju sem þá varð til, þó sett sé spurningarmerki við hugmyndafræðilegt innihald eða hugmyndafræðilega samfellu. Sjálfsmynd íslensku þjóðarinnar og þörfin til að staðfesta hana og endurnýja er lykillinn að vinsældum Þingvalla.

Það sem mælir gegn því að nota hugtakið staður minninganna um Þingvelli er fyrst og fremst hversu óljóst hugtakið minningar er og hversu innihaldslaust tákníð verður. Nora gefur sér að minningar hafi áður fyrr fæst á milli kynslóða með „lífrænum“ hætti, en nú sé slíkt ekki lengur til staðar vegna þjóðfélagsbreytinga. Um þessa forsendu má efast, jafnt um fortíðina sem samtímann. Minningar fólks um Þingvelli fyrr á tímum voru takmarkaðar og minningar samtímans um margt sérstakar. Þjóðhátíðir á Þingvöllum hafa þannig ekki aðeins staðfest eða kallað fram minningar, heldur beinlínis framleitt þær.¹⁹ Að sumu leyti má líta á

16 Sama heimild, 19.

17 Sbr. Pierre Nora, „The era of commemoration“ í Pierre Nora og Lawrence Kritzman (ritstj.), *Realms of memory: the construction of the French past* (New York, 1996), 3:609-637.

18 Guðmundur Hálfðanarson, „Collective memory, history and national identity,“ 90-92.

19 „Miklu var kostað til að framleiða minningar fyrir hátíðargesti [...]“ skrifar Kolbeinn Óttarsson Proppé til að

notkun Nora á hugtakinu minningar sem líkingamál, því strangt til tekið eru það ekki minningar fyrst og fremst sem hengdar eru á Þingvelli. Staðurinn varð miðpunktur í ákveðinni túlkun á sögunni, sem var hluti af því sem kalla má íslenska þjóðernishyggju. Það er því í raun ákveðin tegund af sögulegri þekkingu eða sögulegri túlkun sem verið er að vísa til. Fræðimenn í greinum eins og sagnfræði, bókmenntum og fornleifafræði hafa haft mikil áhrif á mótun þessarar þekkingar, sem síðan hefur mótað sögulega vitund þjóðarinnar í gegnum skóla, fjölmiðla og ákvarðanir ríkisvaldsins. Anthony D. Smith hefur vísað til þessara fræðigreina sem „upprunavísinda“ (e. *genetic sciences*): þær túlkuðu menningu og sögu fortíðarinnar að nýju með aðferðum vísindanna og settu uppruna þjóðanna og tilvist þeirra í nýtt samhengi. Þessi áhugi var nátengdur menningarlegri þjóðernishyggju (e. *cultural nationalism*), en markmið hennar var ekki aðeins að endursegja eða vernda menningararfleið þjóðarinnar, heldur endurnýja hana.²⁰ Að mati John Hutchinsons voru þjóðernissinnaðir sagnfræðingar því ekki aðeins fræðimenn heldur einnig framleiðendur nýrra þjóðsagna eða mýta; þar blandist saman rómantísk leit að merkingu og vísindalegur ákafi við að setja nýjan grundvöll undir þjóðarsöguna. Hutchinson leggur áherslu á að fræðimenn voru hér ekki einir á ferð. Listamenn, ekki síst skáld, voru virkir þátttakendur í þessari endurtúlkun eða umbreytingu þjóðarsögunnar.²¹ Eric Hobsbawm hefur í skrifum sínum lagt áherslu á hlut sagnfræðinga við „framleiðslu þjóðarsögunnar“ enda „sé sú saga sem varð hluti af þekkingu og sjálfsmynd þjóðarinnar [...] ekki sú sama og varðveitt var í alþýðlegum minningum, heldur sú sem var valin, skrifuð, mynduð, einfölduð og stofnanavædd af þeim sem höfðu það hlutverk.“²²

Þessa fræðilegu umræðu er mikilvægt að hafa í huga þegar rætt er um helgistaðinn og þjóðartákn Þingvelli. Staður minninganna á betur við um lok tuttugustu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu og fyrstu en um fyrri tíma. Hér þarf að huga að því hvernig Þingvellir urðu að tákni og hvers konar tákn það varð. Hvernig urðu Þingvellir til? Hvernig er best að nálgast merkingu staðarins og hlutverk í orðræðu íslenskrar þjóðernishyggju?

Það er freistandi að nálgast Þingvelli sem einhvers konar *minnismerki* eða *sögulegt minnismerki*, búið til í ákveðnum tilgangi eða upphafið í ljósi sögulegrar þekkingar til að staðfesta eða kalla fram tengsl við fortíðina byggð á tilfinningum eða sögulegri þekkingu. Minnismerki (e. *monument*) eru reist í þeim tilgangi að minnast atburða, hetjudáða og einstaklinga, ekki síst til að vekja tilfinningatengsl við liðna tíð og skapa þannig og vernda sjálfsmynd eða samstöðu tiltekins hóps. Minnismerki virðast sammannleg og eiga sér langa sögu. Söguleg minnismerki eða sögulegar minjar (e. *historical monument*) eru á hinn bóginn vestræn að uppruna: vísir að hugtakinu varð til á endurreisnartímanum og notkunin varð almenn á síðari hluta nítjándu aldar.²³ Austurríski fræðimaðurinn og embættismaðurinn Alois Riegl (1858-

mynda um Kristnihátíðina 2000, en slík framleiðsla var þó ætíð hluti af Þingvallahátíðum. Kolbeinn Óttarsson Proppé, „Hetjudýrkun á hátíðarstundu: Þjóðhátíðir og viðhald þjóðernisvitundar“ í Jón Yngvi Jóhannesson og félagar (ritstj.), *Þjóðerni í þúsund ár?* (Reykjavík, 2003), 161.

20 Anthony D. Smith, *The ethnic origins of nations* (Oxford, 1986), 171-172.

21 John Hutchinson, *The dynamics of cultural nationalism* (London, 1987), 14.

22 Eric Hobsbawm, „Introduction: inventing traditions“ í Eric Hobsbawm og Terence Rager (ritstj.), *The invention of tradition* (Cambridge, 1983), 13.

23 Françoise Choay, *The invention of the historic monument* (Cambridge, 2001), 1-17.

1905) var fyrstur til að draga fram með skýrum hætti muninn á minnismerki og sögulegu minnismerki.²⁴ Minnismerki eru búin til í ákveðnum tilgangi og færa liðna atburði eða einstaklinga til samtímans, á meðan hið sögulega minnismerki hefur ekki slíkan upprunalegan tilgang, heldur skilgreint með vísan til fræðilegrar þekkingar – t.d. listasögu – á fortíðinni og gildismats. Franski fræðimaðurinn Françoise Choay setur upphafningu nútímans á sögulegum minnismerkjum – í raun tilbeiðslu þeirra – í samband við þá miklu breytingu sem iðnvæðing Vesturlanda hafði í för með sér; þar hafi orðið til skipting á milli „fyrri tíma“ þegar minnismerkin urðu til og „nútímans“ sem verndar þau skilyrðislaust.²⁵ Á þessum tíma urðu einnig til opinberar stofnanir og fræðigreinar sem sérhæfðu sig í verndun sögulegra minnismerkja. Ef við setjum Þingvelli í þetta samhengi skiptir mestu máli að staðsetja þá innan ákveðinnar þekkingar á sögunni en fræðileg þekking á sögu Íslands, eins og hún þróaðist á nítjándu öld og fram að friðlýsingu Þingvalla, lagði áherslu á mikilvægi staðarins. Þekking og gildismat henni tengt liggja til grundvallar tilurð Þingvalla sem sögulegs minnismerkis; þörfin fyrir slík minnismerki er svipuð og annarra þjóða, og skýrist fyrst og fremst af tilkomu nútímans og þjóðernishyggju. Eins og fjallað verður um síðar í greininni þá verður greinarmunur minnismerkis og sögulegs minnismerkis óljós í tilfelli Þingvalla, enda eru engin augljós merki á staðnum um fornt þinghald, fornleifarannsóknir takmarkaðar og engar byggingar til að gera hið sögulega minnismerki sýnilegt. Hér verðum við því að huga að umgjörð og landslagi þingstaðarins ekki síður en þinghaldinu sem slíku.

Útbreiðsla vestrænna gilda hefur smám saman gert verndun sögulegra minnismerkja að viðfangsefni flestra ríkja, eins og heimsminjaskrá UNESCO er skýrt dæmi um. Þessi þróun er þó ekki ágreiningslaus, enda takast á ólík gildismat og viðhorf.²⁶ Er verndun bundin við algild (e. *universal*) sjónarmið eða grundvallast hún á sértækum (e. *particular*) og staðbundnum viðhorfum? Togast trúarleg viðhorf á við veraldlega þekkingu? Þessa togstreitu ólíkra viðhorfa má glögglega sjá í tilfelli Þingvalla. Hvaða þekking gerir Þingvelli að sögulegu minnismerki? Eru Þingvellir sér-íslenskt þjóðartákn? Íslensk menningararfleifð? Hluti af sérstökum menningararfi (germönskum eða norrænum)? Eða hluti af menningararfi alls mannkyns? Spurningar og álitamál af þessum toga varpa ljósi á það hvernig sérþekking eða tiltekin fræðileg orðræða og gildismat skilgreina Þingvelli og þær kröfur sem gerðar eru til friðunar staðarins.

Áherslan á verndun sögulegra minja hefur aukist gríðarlega á síðustu áratugum. Choay líkir áhuganum við verðbólgu.²⁷ Í þeirri flóru gildismats, sem Riegl tengdi við söguleg minnismerki, greindi hann sérstaklega nýtt gildi sem var að ryðja sér til rúms á síðari hluta nítjándu aldar, „aldurs-gildi“ (e. *age-value*) sem vísaði ekki til þekkingar heldur beint til þeirra áhrifa sem aldur minnismerkja – t.d. fornra bygginga – hefur á fólk.²⁸ Efnahagslegt gildi sögulegra minja hefur einnig aukist með vaxandi ferðamannaiðnaði, en það er þróun sem kynslóð Riegls

24 Alois Riegl, „The modern cult of monuments: its character and its origin,“ *Oppositions* 25 (1982), 1-51.

Greinin kom fyrst út á þýsku 1903, en hér er stuðst við enska þýðingu hennar.

25 Choay, *The invention of the historic monument*, 83.

26 Sama heimild, 140.

27 Sama heimild, 164.

28 Riegl, „The modern cult of monuments,“ 45.

hefði átt erfitt með að ímynda sér. Að mati Choay útskýrir þetta þó ekki fyllilega stórauðinn friðunaráhuga og upphafningu sögulegrar arfleifðar (e. *historical heritage*). Hann setur fram þá tilgátu að vestræn samfélög hafi á síðari hluta tuttugustu aldar notað sögulega arfleifð (sérstaklega byggingarlist) sem eins konar spegil til að skoða eigin ímynd. Síaukin áhersla á söguleg minnismerki sé því um margt narsissísk.²⁹

Þessa umfjöllun og gagnrýni má tengja við áhrifamikla gagnrýni David Lowenthals á upphafningu *arfleifðar* (e. *heritage*) í nútímasamfélögum.³⁰ Líkt og Nora gerir greinarmun á minningum og sögu gerir Lowenthal greinarmun á arfleifð og sögu (e. *history*). Lowenthal telur með svipuðum hætti og Choay að við lifum á „tíma arfleifðarinnar“; tilbeiðsla samtímans á menningararfleifð líkist trúarhreyfingu fremur en skynsamlegu viðhorfi til fortíðarinnar. Markmið sagnfræðinnar er að útskýra með gagnrýnum rannsóknnum, en upphafning arfleifðarinnar felst að mati Lowenthals í því að halda upp á fortíðina, skjalla hana og tengja samtímanum í því skyni að styrkja sjálfsmynd hópa og samfélaga. Sagnfræðin lítur á fortíðina sem fjarlægð land, segir Lowenthal og vill því fjalla um fyrirbæri í sínu sögulega samhengi; frá sjónarhorni arfleifðarinnar verður fortíðin á hinn bóginn næsta lík samtíðinni.³¹ Þessa hugsun má jafnvel orða svo að þegar *arfleifðin* er aðalatriðið skipti *sagan* litlu sem engu máli. Umfjöllun Guðmundar Hálfðanarsonar á söguleysi þjóðhátíðarinnar á Þingvöllum 1994 má túlka í þessu ljósi. Arfleifð hefur einnig þá tilhneigingu að draga úr eða eyða stéttamun, en leggja áherslu á menningarmun hópa eða þjóða.³² Þetta einkenni fellur einnig að þeirri túlkun Guðmundar að Þingvellir séu hið fullkomna þjóðartákn, vegna þess að átök (ekki síst stéttaátök) og deilur hafa verið aftengdar sögu staðarins; arfleifð Þingvalla undirstrikar menningarmun Íslendinga og „annarra“, og deilur eða baráttu Íslendinga við að ná fram rétti sínum gagnvart „öðrum.“

Þegar rætt er um Þingvelli sem arfleifð verðum við að hafa í huga að þeir eru friðaðir fyrir „tíma arfleifðarinnar“; orðræða og athafnir kenndar við arfleifð verða fyrst ráðandi á síðari hluta tuttugustu aldar. Það breytir þó ekki því að hugtakið má nota til að átta sig á hvernig Þingvellir „urðu til“ og stöðu þeirra í samtímanum. Hugtakið arfleifð er tengt við friðun í hugum fólks, en eins og Valdimar Tr. Hafstein bendir á er hugtakið bæði flóknara og víðtækara, í raun leið til að flokka og skilgreina veruleikann, tæki til umbreytinga og athafna. Að þessu leytinu svipar því til hugtaka á borð við umhverfi (e. *environment*). Markmiðið er ekki að lýsa heiminum, heldur að breyta honum.³³ Breyta í nafni friðunar mætti kannski segja, friðunar sem gerir kröfur til sjálfsmyndar, orðræðu og tengsla fólks. Að friða Þingvelli sem arfleifð Íslendinga fól nokkuð augljóslega í sér umbreytingu af þessu taginu, notkun og skilgreiningu staðarins var breytt, gerð var ný krafa um stjórnsýslu og reglusetningu. Þingvellir voru ekki friðaðir eins og þeir „eitt sinn voru“ í sinni upprunalegu mynd, heldur fengu þeir nýtt hlutverk og merkingu. Það er því eðlilegt að líta svo á að „helgistaðurinn Þingvellir“

29 Choay, *The invention of the historic monument*, 165-174.

30 David Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge, 1998). Fróðlega umfjöllun um fjölbreytta og vaxandi notkun hugtaksins arfleifð má finna hjá Bryndísi Björgvinsdóttur, „Menningararfur sem ásetningur“, *Skírnir* 184 (2010), 100-119.

31 Lowenthal, *The heritage crusade*, 139.

32 Sbr. Valdimar Tr. Hafstein, „Cultural heritage“ (óbirt handrit, 2011), 10-11.

33 Sama heimild, 5.

breytist í samræmi við hugmyndir um friðun, notkun og stjórnsýslu. Að skilgreina Þingvelli sem arfleifð felur það óhjákvæmilega í sér að gera svæðið að viðfangi stjórnsýslu og reglu-setningar ríkisvaldsins, það felur í sér inn grip og breytingar.

Hugtakið sameiginlegar minningar (e. *collective memory*) má nálgast á svipaðan hátt og arfleifðarhugtakið. Sameiginlegar minningar eru, líkt og minningahugtak Nora, líkingamál. Samfélög eða hópar fólks muna ekki með sama hætti og einstaklingar. Þetta þýðir þó ekki að það sé merkingarlaust að líta svo á að hópar eigi sameiginlegar minningar þó oft sé skýrara að tala um sameiginlega sögulega þekkingu, sögulega vitund eða jafnvel sameiginlega menningu. Maurice Halbwachs, brautryðjandi í rannsóknum á sameiginlegum minningum, gerði skýran greinarmun á vísindalegri sögu og sameiginlegum minningum.³⁴ Bandaríski sagnfræðingurinn Peter Novick gerir svipaðan greinarmun. „Sameiginlegar minningar,“ skrifar Novick, „eru ekki aðeins söguleg þekking sem er hópi fólks sameiginleg.“ Þvert á móti séu sameiginlegar minningar á margan hátt „ósögulegar og jafnvel andsögulegar.“³⁵ Að þekkja eitthvað sögulega er að þekkja það í sínu sögulega samhengi og gera sér grein fyrir margbreytileika hlutanna, sameiginlegar minningar eru á hinn bóginn einfölduð útgáfa fortíðarinnar ætluð samtím-anum og þörfum hans fremur en að þær séu til skilnings á fortíðinni.

Því er ekki að neita að þeir sem færa rök fyrir andstæðum minninga/arfleifðar og sögu hafa nokkuð til síns máls. Sameiginlegar minningar og áhuginn á að minnast er oft á skjön við þá mynd sem sagnfræðingar og aðrir fræðimenn draga upp af fortíðinni. Hér er þó mikilvægt að staldra við og spyrja hvernig þetta sameiginlega minni varð til, úr hvaða efniviði sá þráður var spunninn, hverjir sáu um spunann og sköfðu efnið til að spinna úr. Smith, Hutchinsonson og Hobsbawm benda hver með sínum hætti á að þegar við ræðum um sjálfsmýnd þjóða og sameiginlegar minningar þeirra berast böndin að fræðimönnum – ekki síst sagnfræðingum – og listamönnum. Séð yfir lengri tíma þá má segja að fræðileg þekking og sameiginlegar minningar séu því ekki jafn miklar andstæður og í fyrstu mætti ætla. Það sem við köllum sameiginlegar minningar eru því oft afrakstur af starfi fræðimanna í fortíðinni og varð hluti af viðtekinni sögulegri þekkingu almennings í gegnum skólakerfi og fjölmiðla.³⁶ Það er því rökrétt að líta svo á að hið sameiginlega minni tengt Þingvöllum sé bæði afsprengi fræðilegrar þekkingar og um margt á skjön við þróun slíkrar þekkingar á síðustu árum.

3. Helgistaður

Sigurður Guðmundsson málari gaf út stutta en merka bók um Þingvelli árið 1878. Í bókinni fjallar Sigurður á athyglisverðan hátt um tengsl fyrirframgefins hugmyndaheims og raunverulegrar upplifunar af Þingvöllum. Sigurður benti á að „flestir Íslendingar skapi sér Þingvöll í huganum, þó þeir hafi aldrei Þingvöll séð.“³⁷ Þessi orð eru skrifuð fyrir daga nútíma ferða-

34 Sbr. Maurice Halbwachs, *On collective memory* (Chicago, 1992).

35 Peter Novick, *The Holocaust and collective memory: the American experience* (London, 2000), 4.

36 Guðmundur Hálfðanarson, „Collective memory, history and national identity“, 86-87; Amos Funkenstein, „Collective memory and historical consciousness“, *History and Memory* 1 (1989), 20-22.

37 Sigurður Guðmundsson, *Alþingisstaður hinn forni við Öxará* (Kaupmannahöfn, 1878), 1. Bók Sigurðar er ekki síst merkileg vegna teikninga hans af húbýlum og öðrum mannvirkjum á Þingvöllum til forna, en hann

mennsku og því fáir landsmenn séð Þingvelli með eigin augum. Að mati Sigurðar var þó erfitt að hugsa sér „svo ómenntaðan og einfaldan Íslending“ að hann gerði sér ekki einhverja hugmynd um Þingvelli vegna glæstrar sögu í fornöld eða vegna „viðburða og hryðjuverka“ á síðari öldum.³⁸ Fyrir allan þorra þjóðarinnar á dögum Sigurðar voru Þingvellir því vettvangur sögulegra atburða eða hugtak í pólitískri orðræðu, upphafinn staður fornra hetjudáða og pólitískra stofnana. Staðinn höfðu þó fáir séð; aðeins með bættum samgöngum og auknum tækifærum til ferðalaga kynntist almenningur staðnum Þingvöllum öðruvísi en af bók. Þau kynni voru þó ekki milliliðalaus að mati Sigurðar; merking Þingvalla ræðst ekki bara af upplifun fólks af staðnum sjálfum, heldur einnig þeim hugmyndum sem fólk hefur um mikilvægi staðarins og hlutverki hans í sögu þjóðarinnar. Sigurður gerir eftirfarandi athugasemd um tengslin á milli fyrirframgefinna hugmynda og upplifunar fólks af Þingvöllum:

Mannsins hugsunarafl er þannig háttað, að menn vilja ætíð hugsa sér þá staði fegursta, þar sem miklir og merkilegir viðburðir hafa orðið, og getur því ímyndunaraflíð opt sviðið marga, er þeir með líkamlegum augum sjá þesskonar staði, er þeir hafa hugsað mikið um; þó mun mega fullyrða, að fáir eða engir hafa svo mikið og skapandi hugsunarafl, að þeir geti hugsað sér Þingvöll fjölbreyttari, fegri og stórkostlegri, en hann í sjálfu sér er.³⁹

Fyrirframgefnar hugmyndir og raunveruleg upplifun af Þingvöllum fer því saman að mati Sigurðar, enda Þingvellir af „náttúrunnar hendi sá merkasti staður á Íslandi.“⁴⁰ Þó er eins og Sigurður sé ekki alveg viss í sinni sök, enda bætir hann við: „Ég get um þetta vegna þess, að margir eru þeir, sem snögglega og kærulaust ríða um þennan stað og þaðan aptur, án þess að þeir viti eða vilji vita, að þar sé nokkuð að íhuga meira en annarsstaðar.“⁴¹ Hér er þó ekki eingöngu um að kenna kæruleysi eða skorti á þekkingu; hvort heldur sem er um „mannsins hugsunarafl“ eða reynslu að ræða, þá er myndin af Þingvöllum ekki jafn skýr og Sigurður vill vera láta. Undir lok átjándu aldar, til að mynda, voru hvorki „fyrirframgefnar hugmyndir“ né fagurfræði staðnum hagstæðar, jafnvel vísað í staðinn sem einn þann ljótasta á Íslandi!⁴²

Vegna breyttra viðhorfa má segja að Þingvellir átjándu aldar og Þingvellir nítjándu aldar séu ekki sami staðurinn. Alþingi var lagt niður um aldamótin 1800, enda voru Þingvellir úr alfaraleið og óhentugir til starfa embættismanna, auk þess sem aðstaða var öll af skornum skammti. Hvorki hugmyndaheimur einveldisins né upplýsingastefnan voru upphafningu Þingvalla hagstæð: „fyrirframgefnar hugmyndir“ úr þeim ranni voru ekki líklegar til að fylla þá sem riðu hjá þjóðlegum innblæstri.⁴³ Þegar Alþingi var síðan endurreist 1845 réðu sömu

taldi húsakosti landsmanna hafa hrakað stórlega frá gullöldinni. Teikningar hans af húsakosti á Þingvöllum ýta undir hugmyndir um glæst þinghald og ríkidæmi. Viðhorf Sigurðar til Þingvalla var því eins og flestra annarra samtímamanna hans mótað af söguskoðun þjóðernishyggjunnar. Sjá Sigurjón Baldur Hafsteinsson, „Sigurður ‚séní‘ á Þingvöllum“ (óbirtur fyrirlestur fluttur 26. október 2011 í þjónustumiðstöðinni á Þingvöllum).

38 Sigurður Guðmundsson, *Alþingisstaður hinn forni við Öxará*, 1.

39 Sama heimild.

40 Sama heimild, 7.

41 Sama heimild.

42 Einar Arnórsson, *Réttarsaga Alþingis* (Reykjavík, 1945), 378.

43 Sjá t.d. Ingi Sigurðsson, „Sagnfræði“ í Ingi Sigurðsson (ritstj.), *Upplýsingin á Íslandi* (Reykjavík, 1990), 244-

praktísku ástæður því fyrst og fremst að ákveðið var að hafa þinghaldið í Reykjavík. Margir þeirra sem börðust harðast fyrir því að endurreisa Alþingi urðu fyrir sárum vonbrigðum með þessi málalok, enda voru rök þeirra þau að ekki væri hægt að endurreisa Alþingi nema á Þingvöllum.⁴⁴ Þetta viðhorf var raunar fullkomlega eðlilegt, enda má spyrja hvað var í raun „endurreist“ við Alþingi ef það var ekki gert á Þingvöllum. Hið endurreista Alþingi var fulltrúasamkoma að erlendri fyrirmynd og því var umræðan um endurreisn gamallar stofnunar fremur en tilurð nýrrar ætíð byggð á veikum grunni. Alþingi dagsins í dag lítur þó á sig sem endurreista stofnun og rekur sögu sína allt aftur til ársins 930. Það er einnig ljóst að hinn hugmyndafræðilegi kraftur að baki kröfunni um endurreisn Alþingis vísar lítt til þeirrar stofnunar sem lögð var niður fyrir aldamótin 1800. Söguskoðun og rómantískar hugmyndir á fyrri hluta nítjándu aldar ruddu þeirri skoðun smám saman brautargengi að þjóðveldistíminn hefði verið gullöld þjóðarinnar, en henni síðan hnignað. Hið endurreista Alþingi sótti því augljóslega réttlætingu og innblástur til Alþingis þjóðveldisins fremur en þinghalds síðari tíma.

Þó að Fjölnismenn og aðrir stuðningsmenn Alþingis á Þingvöllum hafi beðið ósigur af praktískum ástæðum, má samt segja að þeir hafi unnið ákveðinn hugmyndafræðilegan sigur.⁴⁵ Með því að tengja Alþingi við fortíðina og sérstaklega við glæsta fortíð þjóðveldisins var það tengt við Þingvelli. „Þingvöllur er tákn alþingis í huga þjóðarinnar og tákn frelsisins jafnframt,“ skrifaði Sigurbjörn Einarsson biskup til að mynda í greinarkorni 1944.⁴⁶ Alþingi varð því ekki aðeins fulltrúaþing þjóðarinnar að erlendri fyrirmynd: það varð umfram annað „þjóðleg“ stofnun sem tengdi saman nútíð og fortíð – fornt sjálfstæði, baráttu gegn erlendum yfirráðum og landsréttindum Íslands, endurreist sjálfstæði og framfarir.

Þingvellir urðu tákn fyrir glæsta sjálfstjórn landsmanna fyrr á öldum auk þess sem nýtt viðhorf til náttúrunnar ruddi sér smám saman til rúms. Í ljóðum Jónasar Hallgrímssonar runnu sagan og náttúran saman í eitt samkvæmt guðlegri forsjá.⁴⁷ Hin stórbrotna og fagra náttúra hæfði hinni glæstu sögu og hetjuskap fortíðarinnar. Í hinu fræga kvæði sínu „Ísland“ tengdi Jónas saman þjóðveldið og Þingvelli; staðurinn verður að tákni fyrir fornt frelsi og frægð og hnignun hans – „nú er hún Snorrabúð stekkur“ – táknræn fyrir hnignun þjóðarinnar. Taka má undir þau orð Páls Valssonar að „Ísland“ hafi „haft úrslitaáhrif um að gera

268.

44 Um endurreisn Alþingis sjá Aðalgeir Kristjánsson, *Endurreisn Alþingis og þjóðfundurinn* (Reykjavík, 1993).

45 Deilurnar um staðsetningu Alþingis eru gjarnan settar upp sem deilur á milli Fjölnismannanna Jónasar Hallgrímssonar og Tómasar Sæmundssonar annars vegar og Jóns Sigurðssonar hins vegar. Niðurstaðan var samkvæmt þessu sigur Jóns. Sigurður Línal rakti þessar deilur í nýlegri grein (2007), kom Tómasi Sæmundssyni til varnar og fann ýmsa annmarka á gagnrýni Jóns Sigurðssonar. Niðurstaða Sigurðar er samt sem áður sú að Tómas og skoðanabræður hans hefðu farið halloka, enda sé „hæpið að tala um endurreisn Alþingis eða 1000 ára sögu þess. Alþingi er í reynd ekki nema 164 ára gamalt“ (Sigurður Línal, „Tómas Sæmundsson og Jón Sigurðsson,“ *Skírnir* 181 [2007], 325). Sigurður hefur óneitanlega margt til síns máls, en gallinn við þessa greiningu er að hún svarar því ekki hvers vegna hið endurreista Alþingi hefur ætíð tengt sig við Alþingi þjóðveldisins og haldið var upp á 1000 ára afmæli Alþingis á Þingvöllum. Það virðist blasa við að sigur Jóns Sigurðssonar í þessum deilum var ekki jafn afgerandi og Sigurður Línal og aðrir vilja vera láta.

46 Sigurbjörn Einarsson, „Alþing á Þingvelli“ í *Draumar landsins* (Reykjavík, 1949), 93.

47 Páll Valsson, *Jónas Hallgrímsson: ævisaga* (Reykjavík, 1999), 306.

Þingvelli við Öxará að heilögum stað⁴⁸ enda kemur hér fram mögnuð sýn á fortíðina sem síðan varð uppistaðan í söguskoðun íslenskrar þjóðernishyggju.⁴⁹ Viðhorfsbreyting af þessu tagi tók þó sinn tíma, enda voru móttökurnar sem „Ísland“ fékk blendnar í upphafi. Hér kom einnig fleira til. Í kvæðinu „Ísland“ er það sagan sem er umfjöllunarefnið, en í ljóðinu „Fjallið Skjaldbreiður“ fjallar Jónas um náttúrulega tilurð Þingvalla og segir meðal annars:

Hver vann hér svo að með orku?
 Aldrei neinn svo vígi hlóð;
 Búinn er úr blástorku
 bergkastali frjálsri þjóð.
 Drottins hönd þeim vörnum veldur;
 vittu, barn, sú hönd er sterk; –
 gat ei nema guð og eldur
 gjört svo dýrðlegt furðuverk.
 Hamragirðing há við austur
 Hrafna rís úr breiðri gjá;
 varnarmeiri veggur traustur
 vestrið slítur bergi frá.
 Glögg eg skil, hví Geitskór vildi
 geyma svo hið dýra þing.
 Enn þá stendur góð í gildi
 gjáin kennd við almenning.

Eins og Dick Ringler hefur bent á lýsir „Fjallið Skjaldbreiður“ því hvernig skáld lítur á heiminn í gegnum augu vísindamanns.⁵⁰ Að baki ljóðinu liggur jarðfræðikenning og telur Páll Valsson það einsdæmi að „kvæðið skuli lifa, þótt kenningin sé í einhverjum atriðum fallin.“⁵¹ Páll telur aðalatriðið í því sambandi hversu vel sé kveðið, en hin rómantíska upphafning Þingvallasveitar skiptir ekki síður máli. Í ljóðum Jónasar má því glögg sjá nýja og magnaða sýn á Þingvelli, jafnt sögu staðarins og náttúru, sem hafði mikil áhrif í þá átt að umbreyta merkingu Þingvalla á nítjándu öld.

Það sem skiptir máli í þessu samhengi er því augljóslega ekki „staðurinn sjálfur“ heldur hvernig Þingvellir voru „skapaðir í huganum,“ svo notað sé orðfæri Sigurðar Guðmundssonar. Sem þjóðartákn voru Þingvellir því búnir til og í eðli sínu ekki ólíkir þjóðartáknum á borð við merki, styttnar, byggingar og listaverk af ýmsu tagi, þó ekkert handfast væri smíðað eða búið til á staðnum. Það er því ekki fjarri lagi að hugsa um hina „nýju“ Þingvelli sem minnismerki, „reist“ í þeim tilgangi að minna landsmenn á glæsta gullöld. Þessi túlkun verður rædd nánar síðar í greininni, en það er margt sem flækir málið þegar landslagi er líkt við minnismerki.

48 Sama heimild, 121.

49 Sjá nánari umfjöllun í kafla 8.

50 Dick Ringler, *Bard of Iceland: Jónas Hallgrímsson, poet and scientist* (Madison, 2002), 197.

51 Páll Valsson, *Jónas Hallgrímsson*, 304.

4. Þjóðgarður

Í gegnum tíðina hafa komið fram ýmsar hugmyndir um táknrænar byggingar á Þingvöllum, en minna hefur orðið úr framkvæmdum. Hugsjónafólk, oft með dyggum stuðningi hins opinbera og einstakra fyrirtækja, hefur þó plantað trjáum á Þingvöllum og hefur sú trjárækt orðið uppspretta nokkurra deilna síðar meir.⁵² Trjáræktin og þjóðartáknið Þingvellir eru þó nátengdari en þessar deilur gefa tilefni til að ætla. Í þessu samhengi er rétt að rifja upp skrif Tímans frá árinu 1928 um trjágróður á Þingvöllum. Blaðið flutti „frétt“ um undirbúning Alþingishátíðarinnar og boðaði meðal annars framkvæmdir af ýmsu tagi. Síðan segir:

Í austurhlið gjárinna hefir verið afgirt svæði. Þar plantaði Guðmundur Daníelsson skógarvörður furuskóg fyrir um 20 árum síðan. Er þar bæði skógfura og fjallafura [...] og virðist skógurinn allur á góðri þroskaleið. Klettabungurnar á hinu afgirta svæði eru nú alþaktar mosa. Gefur það góða hugmynd um, hversu umhorfs verði á Þingvöllum, er þeir hafa verið algerlega friðaðir um langan aldur. Mosinn klæðir fyrst klettana og leggur yfir þá moldarlag. Síðan mun fura, björk, reynir og gullvíðir vaxa um allt hið friðaða svæði nema iðjagræn túnin. Þá munu Þingvellir verða í fremstu röð þjóðgarða um heim allan, og til sóma þeim, er af framsýni og þjóðrækni beitast fyrir friðun þeirra.⁵³

Ekki kemur fram hver heldur á penna, en ekki er ólíklegt að Jónas Jónsson frá Hriflu hafi komið að fréttáflutningi, enda hæg heimatökin með fréttáöflun. Jónas er á hinn bóginn nafn-greindur höfundur langrar greinar um Þingvelli í sérstöku aukablaði Tímans í desember 1930.⁵⁴ Jónas rekur baráttuna fyrir friðun Þingvalla til þeirrar „þjóðarvakningar“ sem fylgdi ungmennafélögunum, sem hann kallar „eftirmenn Jónasar skálds Hallgrímssonar.“ Fremstur í þeim flokki var að mati Jónasar fyrrnefndur Guðmundur Daníelsson.

Fyrir æskunni var það sjálfsagt atriði að vernda Bláskóga og græða nýjan skóg á Þingvöllum. [...] Þeir vildu halda Þingvelli í sinni fornu dýrð, vernda náttúruna, græða aftur hinn eydda skóg, halda í heiðri frægð og ljóma staðarins, undir nútíma kringumstæðum.⁵⁵

Jónas hafði í eldhúsdagsumræðum á Alþingi þann 25. mars 1930 gefið „glögga lýsingu á því sem fyrir mér vakir“ um verndun Þingvalla.

Það er að Þingvellir eigi að vera fagur staður og vel við haldið: sléttir og grösugir vellir, skógar báðu megin við hinar grænu grundir, fossinn óvirkjaður, smekklegur vegur heim að bænum, hús reisuleg og vel við haldið, og kirkjan endurbýggð. Skógurinn á, eins og í fornöld, að vaxa um allt Þingvallahraun. Þetta er hugsjón okkar sem viljum vernda Þingvelli.⁵⁶

Þegar Guðmundur Daníelsson lagði til árið 1913 að Þingvellir yrðu gerðir að þjóðgarði varð honum tíðrætt um gróðureyðingu og nauðsyn þess að rækta landið að nýju.

Þar sem um svo hrjóstrugt land er að ræða, sem Þingvellir, og víða gróðursnautt, yrði þeim sem þjóðgarður jafnframt að vera skógræktarland; enda mun óvíða hér á landi hentugri staður til skógræktar á bersvæði en einmitt Þingvallahraun. [...] Loftslagið á [...] vel við skóggróður og er

52 Sjá m.a. Sigrún Helgadóttir, *Þingvellir: þjóðgarður og heimsminjar* (Reykjavík, 2011), 102-108.

53 „Fréttir“, *Tíminn*, 6. október 1928, 177.

54 Jónas Jónsson, „Þingvellir – helgistaður Íslendinga“, *Tíminn*, Aukablað, 1. desember 1930, 1.

55 Sama heimild.

56 „Eldhúsdagsræður Jónasar Jónssonar, dómsmálaráðherra“, *Tíminn*, 26. apríl 1930, 87.

ýmsum útlendum trúategundum að mörgu leyti hentugt. Um jarðveginn er það að segja, að hann er að mörgu leyti hentugri til skógræktar en víðast hvar annarstaðar.⁵⁷

Skógrækt og endurheimt landgæða og friðun Þingvalla voru því í upphafi nátengdar hugsjónir. Þingvellir voru tákn fyrir horfna gullöld í gróðurfari jafnt sem stjórnarfari. Þegar Þingvellir voru friðaðir sem helgistaður þjóðarinnar var endurreisn stjórnarfars komin vel á veg, en endurheimt gróðurfars átti enn undir högg að sækja. Það er því ekki ofsögum sagt að friðun Þingvalla hafi verið mikill áfangi í sögu náttúruverndar á Íslandi.⁵⁸

Hugmyndir fólks um náttúrufar á Þingvöllum og tilgang verndunar staðarins hafa breyst mikið, eins og glögg sést í nýlegri stefnumörkun (frá árinu 2004) fyrir þjóðgarðinn. Þar má meðal annars lesa eftirfarandi:

Á nokkrum stöðum í Þingvallarþjóðgarði var plantað barrtrjám á tuttugustu öldinni. Þeim fyrstu var plantað 1899 og var það upphaf barrtrjáaræktar á Íslandi. Þessari plöntun hefur verið hætt og það sjónarmið orðið ofan á að svo áberandi breyting á vistkerfi og ásynd þjóðgarðsins sé ekki réttlætanleg. Enn fremur hefur verið bent á að rætur trjáa geti valdið skemmdum á nálægum fornleifum.⁵⁹

Í framtíðarsýn til ársins 2024 er hnykkt á þessu:

Aðfluttum tegundum er haldið fjarri nema um sé að ræða vistkerfisbreytingar á landsvísu og fyrri inngríp hafa að nokkru verið leiðrétt, einkum í þinghelginni þar sem gróður er færður í horf fyrri alda gagnert vegna hlutverks þinghelginnar sem sögusviðs og vegna verndunar fornminja.⁶⁰

Áherslan er því að gera ekki breytingar á ásynd þjóðgarðsins og færa gróður í ásynd fyrri alda. Út frá viðteknum hugmyndum um þjóðgarða sem verndarsvæðis eru barrtrén náttúrulega boðflennur. Á þetta hefur Pétur M. Jónasson vatnalíffræðingur bent, m.a. þegar hann tók við heiðursdoktorsnafnbót frá Háskóla Íslands árið 2001.

Nú erlendar tegundir barrtrjáa hafa verið gróðursettar í þjóðgarðinum og breiðast hratt út [...] Gerið ykkur ljóst að þau kæfa birkið og blómskrúð bláskóganna og menga Þingvallavatn. Hver varð afleiðingin? Hún er sú að helgistaður þjóðarinnar er ekki þjóðgarður samkvæmt alþjóðlegum mælikvarða.⁶¹

Hér vaknar auðvitað sú áhugaverða spurning hvort sömu lögmál gildi um „þjóðgarð samkvæmt alþjóðlegum mælikvarða“ og „helgistaður þjóðarinnar.“ Það má draga í efa að Þingvellir séu hefðbundinn þjóðgarður; uppruni hans og hlutverk benda um margt í aðra átt. Í þessu samhengi er vert að minna á stjórnun þjóðgarðsins, en Þingvallanefnd skipuð þingmönnum og kosin á Alþingi fer með stjórn hans og í stjórnarráðinu heyra Þingvellir undir forsætisráðuneytið líkt og fáninn og skjaldarmerkið.⁶² Hugmyndir um náttúruvernd, faglega stjórnun

57 Guðmundur Daníelsson, „Þingvellir við Öxará,“ 214.

58 Sbr. Páll Línal, „Stríð og friður: samantekt á við og dreif um aðdragandann að setningu náttúruverndarlaga á Íslandi“ í Helga Þórarinsdóttir og félagar (ritstj.), *Eldur er í Norðri: afmælisrit helgað Sigurði Þórarinssyni* (Reykjavík, 1982), 319-341.

59 *Þjóðgarðurinn á Þingvöllum, stefnumörkun 2004-2024*, 20.

60 Sama heimild.

61 Pétur M. Jónasson, „Þingvellir – helgistaður þjóðarinnar,“ *Náttúrufræðingurinn* 70 (2002), 236.

62 Hugmyndir um að gera Þingvelli að hefðbundnum þjóðgarði fara saman með hugmyndum um aðra stjórn á

á þjóðgörðum og alþjóðlegir mælikvarðar gætu með tímanum breytt ráðandi hugmyndum um hvers konar arfleifð Þingvellir eru. Merking Þingvalla byggist ekki síst á ráðandi þekkingu, gildismati og inngripum stjórnvalda við verndun og nýtingu staðarins á hverjum tíma.

Trjáræktin á Þingvöllum er ekki síður vitnisburður um hugsjónir Íslendinga á síðustu öld en helgi staðarins og fáninn á Lögbergi. Það er því áleitin spurning hvort ekki beri að friðlýsa trén (eða hluta þeirra) og leyfa þeim að standa sem hluta af þeim minningarreit sem Þingvellir eiga að vera. Ég nefni þetta hér sérstaklega til að minna á að hugmyndir okkar um Þingvelli geta og hafa breyst: eigi trén að hverfa, hví skyldu helgileikirnir ekki hverfa líka? Hér togast á ólíkar hugmyndir og hagsmunir.

5. Þjóðhátíðir

Þó að Þingvellir yrðu ekki þingstaður af praktískum ástæðum líkt og forðum urðu þeir að tákni fyrir hið glæsta þjóðveldi og sem slíkir að viðkomustað fyrir ferðamenn. Erlendir ferðamenn skipuðu mikilvægan sess í sögu Þingvalla, enda komu þeir langan veg til að berja augum hinn forna þingstað.⁶³ Rómantísk viðhorf til fortíðarinnar skiptu hér miklu máli og má sjá þess glögg vitni í listrænni endursköpun Alþings til forna. Þessi erlendi áhugi og þeir hugmyndastraumar sem hann ber vitni um, höfðu auðvitað sín áhrif á Íslendinga. Nú er ekki svo að skilja að Íslendingar á nítjándu öld hafi almennt lagst í ferðalög, enda samgöngur slæmar, en svokallaðir Þingvallafundir voru nokkuð algengir (alls 25 frá 1848 til 1907) og mikilvægir í stjórnmálalífi Íslendinga: „skundum á Þingvöll og treystum vor heit“ segir í baráttusöngnum *Öxar við ána*.⁶⁴

Hér vaknar strax áhugaverð spurning: Af hverju voru baráttufundir sjálfstæðisbaráttunnar ekki frekar haldnir í Reykjavík? Hafa ber í huga að samgöngur voru erfiðar og að á Þingvöllum var aðstaða til fundahalda slæm, á meðan slík aðstaða var til staðar í Reykjavík. Reykjavík var því hinn „eðlilegi“ fundarstaður og valið á Þingvöllum þarfnast sérstakra skýringa. Að halda stjórnmálafundi á Þingvöllum hafði *táknrænt gildi* í sjálfu sér sem fundur í Reykjavík hefði tæplega haft. Hugmyndaheimur sjálfstæðisbaráttunnar upphóf þjóðveldið og Þingvelli sem tákn um fornt frelsi; hvorttveggja vísaði veginn til framtíðar burt frá niðurlægingu erlendra yfirráða. Viðfangsefni Þingvallafunda var að leggja á ráðin um næstu skref í sjálfstæðisbaráttunni og því hefur mönnum þótt staðurinn hæfa tilefninu. Reykjavík var umdeildari meðal landsmanna, enda vinsælt að tala bæinn niður og finna honum flest til foráttu. Auk þessa var Reykjavík aðsetur valdsins og þar með tengd hinu erlenda valdi sem Þingvallafundir vildu mótmæla og grafa undan.

Það er því freistandi að túlka Þingvallafundi sem eins konar pílagraímaferðir. Þjóðernishyggjan upphóf Þingvelli sem helgan stað og með endurteknum fundahöldum var hin sérstaka staða Þingvalla í orðræðu þjóðernishyggjunnar styrkt í sessi og grundvöllur lagður að helgi stað þjóðarinnar allrar. Þingvellir urðu því ekki aðeins áfangastaður örfárara erlendra og innlendra hugsjónamanna, heldur staður þar sem línur voru lagðar um framtíðarhagsmuni þjóð-

þjóðgarðinum. Sjá Sigrún Helgadóttir, *Þingvellir*, 207-209.

63 Sumarliði Ísleifsson, *Ísland, framandi land* (Reykjavík, 1996).

64 Sbr. Birgir Hermannsson, *Understanding nationalism*, kafli 11.

arinnar. Eða eins og Bjarni Jónsson frá Vogu orðaði það á Þingvallafundi 1907: „það er trú mín að þessi völlum hafi sál, að í Þingvelli sé landsins sál.“⁶⁵ Á Þingvöllum komust menn því í góð tengsl við „sál landsins“ og fundu hinn sanna þjóðaranda. Í umsókn íslenska ríkisins til UNESCO um að setja Þingvelli á heimsminjaskrá má lesa eftirfarandi: „It is beyond doubt and well arguable that to most Icelanders today, Þingvellir remains a sacred place, where the dormant national spirit dwells and calls the nation to come together at crucial points in time.“⁶⁶

Líkt og Þingvallafundur urðu ómissandi hluti af sjálfstæðisbaráttunni urðu þjóðhátíðir á Þingvöllum hluti af táknrænum hátíðarhöldum þjóðríkisins. Þessar þjóðhátíðir eru minning 1000 ára afmælis Íslandsbyggðar 1874, Alþingishátíðin 1930, Lýðveldisstofnunin 1944, 1100 ára afmæli Íslandsbyggðar 1974, hátíð í tilefni 50 ára afmælis Lýðveldisins 1994 og kristnitöku-hátíðin árið 2000.⁶⁷ Hátíðirnar hafa frá 1930 verið með því sniði að annars vegar er pólitískt innihald með þátttöku Alþingis, ræðum ráðamanna og guðsþjónustu og hins vegar skemmtun af ýmsu tagi. Þessi tvískipting kallast á við þann hugmyndalega grunn sem hátíðirnar byggjast á; annars vegar Alþingi þjóðveldisins sem holdgerving hins sjálfstæða ríkis og síðan þá hugmynd að Alþingi þjóðveldistímans hafi verið annað og meira en staður til að útkljá deilumál og setja lög, heldur þjóðhátíð: miðstöð menningar, skemmtunar og viðskipta tvær vikur á ári. Matthías Johannessen ritstjóri var formaður þjóðhátíðarnefndarinnar 1974 og útskýrði í ræðu á Þingvöllum hvers vegna hátíðin væri haldin.

Í lýðræðislandi hljóta [...] ávallt að vera átök, jafnvel um grundvallaratriði, en þó er hollt að staldra við og huga að því, hvort ekki sé ástæða til að leita þess heldur, er sameinar oss en sundrar. Í því skyni er þjóðhátíðin haldin. Og Þingvöllum er sá staður á landi voru, sem öðrum fremur minnir á það tvennt sem mestu varðar: að forfeður vorir ákváðu snemma á þjóðveldisöld að sameina alla landsmenn í eina þjóð, Íslendinga, og skyldu allir einum lögum lúta. Þjóðhátíð Íslendinga verður ekki haldin annars staðar en á Þingvelli.⁶⁸

Tilurð þjóðarinnar og einingar hennar er því best minnst og fagnað á Þingvöllum.

Í tengslum við Alþingishátíðina 1930 setti Sigurður Nordal prófessor fram þá hugmynd að Alþingi til forna hefði verið þjóðhátíð ekki síður en pólitískur vettvangur landsmanna.⁶⁹ Í *Íslenskri menningu* orðaði hann þessa hugmynd með eftirfarandi hætti:

Landnámsmenn urðu Íslendingar, um leið og þeir reistu byggð í landinu og vissu um nafn þess, eins og maður varð Breiðfirðingur, sem staðfestist við Breiðafjörð. [...] En íbúar landsins urðu íslensk þjóð á Þingvelli. [...] Alþingi stuðlaði að því að vekja þjóðlega samvitund, glæða og varðveita frumlega og einsteypta þjóðmenningu. Að vísu lagðist margt á hina sveifna, sjálfstæði goðaríkja, höfuðból og menntasetur, sem tóku sérstaka stefnu, ríkmannarígur, héraðsmetnaður, fjórðungsmetnaður. En þrátt fyrir þetta má furða sig á því, að unnt skyldi vera að gera svo röttæka breytingu sem kristnitökuna með eins konar þjóðarsamþykkt og hversu samfelldur svipur er á

65 Bjarni Jónsson frá Vogu, „Þjóðfundur á Þingvöllum,“ *Ingólfur*, 3. júlí 1907, 101.

66 „Application for inclusion in the World Heritage List. Þingvellir National Park“ (Reykjavík, 2003; ekki útgefið), 8.

67 Um þjóðhátíðir á Þingvöllum sjá m.a. Kolbeinn Óttarsson Proppé, „Hetjudýrkun á hátíðarstundu: þjóðhátíðir og viðhald þjóðernis“ í Jón Yngvi Jóhannesson og félagar (ritstj.), *Þjóðerni í þúsund ár?* (Reykjavík, 2003), 151-165.

68 Indriði G. Þorsteinsson, *Þjóðhátíðin 1974* (Reykjavík, 1987), 1:277.

69 Sigurður Nordal, „Alþingi hið forna og íslensk menning,“ *Morgunblaðið*, 26. júní 1930 (hátíðarblað), 27.

íslenzkum menntum, stefnur blandast og mynda fullkomnari einingu smám saman. Af þessu er runninn hinn klassíska svipur á íslenskri fornmenningu, sem minnir á Grikkland, þar sem Ólymp-íuleikarnir samsvara alþingi. Þessar miklu samkomur voru bæði þjóðhátíðir og þjóðarskólar.⁷⁰

Þessi skoðun Sigurðar hefur notið mikillar hylli, ekki síst í tengslum við þjóðhátíðir á Þingvöllum.⁷¹ Á þjóðhátíðinni 1974 sagði Gylfi Þ. Gíslason, þá forseti Alþingis, að á Þingvöllum hafi þeir útlendu menn sem námu landið „orðið Íslendingar“ því samhliða hinu forna Alþingi „var hér ávallt samtímis haldin þjóðhátíð [...] Um íslenska þjóð má með sannni segja að hún hafi fæðst á Þingvöllum.“⁷² Ef þjóðin varð til á Þingvöllum má segja að hún hafi með táknað um hætti átt að endurfæðast eða staðfesta áframhaldandi tilvist sína sem sjálfstæðrar einingar með hátíðahöldum á Þingvöllum.

6. Lögberg

Ein augljós vandkvæði við upphafningu þjóðveldisins var skortur á mannvistarleifum frá þessum tíma. Í samanburði við nágrannaríkin er Ísland óvenju fátækt af gömlum byggingum frá öllum tímum sögu sinnar. Hér eru engir gamlir herragarðar sem minna á ríkidæmi, vald eða afrek í menningarefnum. Engir eru hér kastalar frá miðöldum, gamlar kirkjur eða augljósar rústir. Íslensk menningararfleifð felst í bókmenntum, en þær hafa dugað vel sem aflvaki þjóðlegrar vakningar og sköpunar. Bókmenntir verða þó mun áhrifaríkari, í pólitísku samhengi, ef söguviðið er annað og meira en ímyndaður heimur. Til þess þarf að jarðtengja þær. Með Íslendingasögurnar er þetta oftast auðvelt: hetjur riðu um tiltekin héröð og bjuggu á bæjum með nöfn. Það er einnig ljóst að Íslendingar tengdu tóftir og hugsanlegar mannvistarleifar í ríki mæli við stofnanir þjóðveldisins: hof, þing, lögréttur og dómhringir eru næsta algeng nöfn á hugsanlegum fornleifum, en segja oft á tíðum meira um hugarfar þeirra sem gefa fornleifunum nafn en það sem leynist undir yfirborði jarðar.⁷³

Þingvellir eru í algjörum sérflokki þegar kemur að því að tengja saman bókmenntir, landsvæði, fornleifar og sögu. Þegar þjóðveldið var gert að gullöld Íslandssögunnar og Alþingi þar með miðpunktur athyglinnar, urðu tengslin við Þingvelli sjálfgefin. Á Þingvöllum voru þjóðveldið og Alþingi tengd með ápreifanlegum og sýnilegum hætti við ákveðið landssvæði, landslag, ummerki um mannvistir og örnefni. Það var því tilvalið að gera Þingvelli að sögulegu minnismerki.

Það er þó einnig ljóst að tengsl *sjáanlegra* mannvistarleifa á Þingvöllum og Alþingis á þjóðveldistímanum eru ekki skýr, enda erfitt að bera saman frásagnir frá 13. öld um enn eldri

70 Sigurður Nordal, *Íslensk menning* (Reykjavík, 1942), 150 (áhersla hjá höf.).

71 Í gestastofu þjóðgarðsins á Þingvöllum er staðnum sem „fæðingarstað“ þjóðarinnar sérstaklega haldið á lofti. Fjölbreyttu hlutverki Þingvalla var einnig haldið á lofti í umsókn ríkisstjórnarinnar til UNESCO, en þar segir m.a.: „For two weeks Icelanders lived as they were a city state – the fields of Þingvellir served the same function as the fora, temples and theaters of Greek city states.“ („Application for Inclusion in the World Heritage List. Þingvellir National Park“, 37.) Sjá einnig Björn Þorsteinsson, *Þingvallabókin: handbók um helgistað þjóðarinnar* (Reykjavík, 1986), 19.

72 Indriði G. Þorsteinsson, *Þjóðhátíðin 1974*, 1:257.

73 Sbr. Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, „Dómhringa saga: grein um fornleifaskýringar“, *Saga* 30 (1992), 7-79.

atburði og stofnanir við sýnilegar mannvistarleifar sem eru líklega flestar frá 18. öld. Umræða um forn mannvirki á Þingvöllum hefur því að miklu leyti snúist um ágiskanir og jafnvel hreinan tilbúning.⁷⁴ Það sem skiptir máli hér er viðhorfið til staðarins fremur en staðurinn sjálfur. Hugmyndir og viðtekin söguleg þekking hefur mótast af þeim gleraugum sem Þingvellir voru skoðaðir í gegnum.

Umræðan um staðsetningu Lögbergs er ágætt dæmi um vandkvæðin við að festa horfna sögulega stofnun við afmarkaðan stað á Þingvöllum. Íslenska lýðveldið var „endurreist“ að Lögbergi 1944. Þar blaktir nú ríkisfáni lýðveldisins og er án efa helgasti staður Þingvalla. Lögberg var ekki notað við þinghald eftir 1271 og með árunum munaði minnstu að staðurinn týndist, eins og Björn Th. Björnsson kemst að orði.⁷⁵ Allnokkur umræða var meðal fræðimanna á nítjándu öld og fyrri hluta tuttugustu aldar um tilvist Lögbergs og hvar hin rétta staðsetning þess væri. Vinsæl og lífsseig skoðun var að Lögberg væri á Spönginni milli Flosagjár og Nikulásargjár. Þessi staður hefur oft verið kallaður Heiðna-Lögberg eða Gamla-Lögberg og því haldið fram að Lögberg hafi síðar verið flutt.⁷⁶ Sigurður Vigfússon gróf eftir fornminjum 1879, bæði á Spönginni og á Hallinum þar sem margir töldu Lögberg vera, en fann engar afgerandi vísbendingar.⁷⁷ Matthías Þórðarson þjóðminjavörður átti drjúgan hlut í því að „festa“ Lögberg við núverandi staðsetningu. Í ritgerðum í *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* frá 1911, 1921-22 og 1943 færir hann rök fyrir máli sínu og gagnrýnir nokkuð fræðimenn fyrri tíma.⁷⁸ Í merkri bók sinni um Þingvelli frá 1945 finnur hann sig enn knúinn til að ræða staðsetningu Lögbergs með ýtarlegum hætti:

Á þessum stað á gjábakkanum [...] var lögberg, – og er enn. En af því að það virðist hafa verið orðið óljóst mönnum, „fallið í glemsku og dá,“ á hinni síðustu öld, og af því að svo virðist enn fremur hins vegar, sem ýmsum sé enn ekki orðið það fullkomlega ljóst, að lögberg var á þessum stað, verður að gera hér nokkru frekari grein fyrir því, hvaða rök liggja fyrir þeirri vissu og fullyrðingu, að lögberg hafi verið einmitt þarna á gjábakkanum.⁷⁹

Þessi orð – sér í lagi sá tónn sem sleginn er – segja langa sögu um þá óvissu sem ríkir um staðsetningu Lögbergs, sérstaklega ef haft er í huga að íslenska lýðveldið var stofnsett á þessum helga stað einu ári fyrr. Matthías færir skýr og skilmerkileg rök (fornar sögur, fornleifar og örnefni) fyrir máli sínu, þó hann sé á hálum ís í því að fullyrða að fornleifar – „þetta ein-kennilega og mikla mannvirki frá fornöld“ – veiti „hina áþreifanlegustu, óhrekjandi sönnun“ fyrir staðsetningu Lögbergs.⁸⁰ Fornleifafræðin hefur enn sem komið er ekki veitt neina slíka

74 Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, *Um fornleifar á Þingvöllum: frumathugun* (Reykjavík, 1998), 27.

75 Björn Th. Björnsson, *Þingvellir* (Reykjavík, 1984), 15.

76 Sbr. Björn Þorsteinsson, *Þingvallabókin*, 42.

77 Sigurður Vigfússon, „Rannsókn á hinum forna alþingisstað Íslendinga, og fleira, sem þar að lýtr,“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, 1881, 8-52.

78 Matthías Þórðarson, „Alþingi á þjóðveldistímabilinu: nokkrar athugasemdir um þingstörfin og þingstaðinn,“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, 1911, 12; Matthías Þórðarson, „Fornleifar á Þingvelli: búðir, lögrjetta og lögberg,“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, 1921-22, 80-84; Matthías Þórðarson, „Lögberg og lögrétta,“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, 1941-42, 40-68.

79 Matthías Þórðarson, *Þingvöllur: alþingisstaðurinn forni* (Reykjavík, 1945), 152 (áhersla hjá höf.).

80 Sama heimild, 159.

vitneskju.⁸¹ Öll röksemdafærsla Matthíasar byggist á misjafnlega sannfærandi líkindum sem eðli málsins samkvæmt eru opin fyrir efasemdum og gagnrýni. Um örnefnin segir Matthías:

Ýmsir menn á vorum dögum hafa viljað líta svo á, að það sé ótrúlegt og jafnvel óhugsandi, að það hafi gleymzt, hvar lögberg var, eða að örnefnið Lögberg á Alþingis-staðnum hafi glatazt, og síðan hafi fengið það nafn annar staðar þar, sem aldrei var lögberg. Þessi skoðun manna hefur sennilega átt drjúgan þátt í því, að halda við, jafnvel allt fram á þessa öld [...] þeirri trú, að lögberg hafi verið á Spönginni.⁸²

Niðurstaða Matthíasar var sú að örnefnið hafi „horfið af þeim stað, sem átti hann einn með réttu, horfið og dautt af vörum þjóðarinnar“⁸³ og „tímans tönn látin níða og naga bótalaust hið sýnilega minnismerki fullkomins frjálsræðis þjóðar vorrar.“⁸⁴ Með tilstuðlan fræðimanna á borð við Matthías hefur þó örnefnið Lögberg verið sameinað „heimastað“ sínum að nýju og lifir í huga þjóðarinnar, verndað og upphafið af íslenska ríkinu sem hinn upprunalegi helgi-staður frelsis og sjálfstæðis þjóðarinnar. Þar blaktir nú ríkisfáninn íslenski sem endanleg staðfesting þessa. Fræðimenn og aðrir áhugasamir geta eflaust deilt lengi enn um staðsetningu Lögbergs, en það breytir litlu um opinbera staðsetningu staðarins. Staðsetning og merking Lögbergs hefur verið „fryst,“ enda geta opinberir helgistaðir þjóða ekki þolað óvissu um hugmyndalegan og landfræðilegan miðpunkt sinn.

7. Bergkastali

Helgir staðir með tilheyrandi byggingum, einhvers konar hofum eða minnismerkjum, oft tengdum merkjum einstaklingum, fornum hetjudáðum eða sögulegum atburðum, voru ekki óalgengir á níttjándu öld og fyrri hluta þeirrar tuttugustu, meðal annars í Þýskalandi og víðar. Hátíðir voru gjarnan haldnar í tengslum við þessa staði, þar sem minnst var ákveðinna atburða eða þjóðarinnar sem slíkrar. Það liggur beint við að túlka þjóðernishyggju af þessu taginu sem veraldleg trúarbrögð og hina helgu staði sem kirkjur. Þessir staðir voru gjarnan utan vaxandi borga og viðkomustaður einhvers konar pílagraímaferða. Samkvæmt bandaríska fræðimanninum George Mosse tengist þessi þjóðernishyggja innreið „fólksins“ í stjórnsmál Vesturlanda.⁸⁵ Veraldleg trúarbrögð af þessu tagi þurftu sína helgisiði og tákni. Þjóðarsöguna – helgisöguna eða mýtuna – þurfti að hlutgera í sýnilegum táknum. Á fyrri hluta níttjándu aldar voru þjóðernishyggja og rómantíska stefnan nátengdar hreyfingar, sem að mati Mosse „gerði tákni að kjarnanum í stjórnsmálástíl þjóðernishyggjunnar.“⁸⁶ Þjóðartákni í formi minnismerkja, jafnvel risavaxinna minnismerkja, urðu með þessum hætti mikilvæg. Þessi minnismerki voru með ýmsum hætti, en oft á tíðum urðu minnismerkin og umhverfi þeirra kirkja hinna nýju

81 Nýjar fornleifarannsóknir sumarið 1995 leiddu ekki neinar óhrekjanlegar staðreyndir í ljós um aldur, gerð eða fyrri hlutverk mannvirkjaleifanna. Sbr. Adolf Friðriksson (ritstj.), *Þingvellir og þinghald að fornu: framvinduskýrsla 2005* (Reykjavík, 2005).

82 Matthías Þórðarson, *Þingvöllur*, 163.

83 Sama heimild.

84 Sama heimild, 167.

85 Georg L. Mosse, *The nationalization of the masses: political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich* (London og Ithaca, 1991).

86 Sama heimild, 7.

veraldlegu trúarbragða: „Þessi kirkja var ekki bygging úr múrsteinum og steypu, heldur frekar umhverfið sem átrúnaður þjóðarinnar fór fram í.“⁸⁷

Það er freistandi að skoða Þingvelli í þessu samhengi. Helgi staðarins, með tilheyrandi hátíðum og helgisíðum gerir Þingvelli að eins konar þjóðarkirkju Íslendinga. Þó að ýmsar framkvæmdir hafi verið á Þingvöllum í gegnum tíðina, hefur ríkið ekki byggt neitt sem þjóna mætti sem altari í kirkjunni miðri. Lögberg hefur þjónað þeim tilgangi. Á hátíðum hafa þingpallar verið byggðir og tjöld reist, en allt hefur það verið rífið aftur. Margar hugmyndir hafa komið fram um táknrænar byggingar á Þingvöllum og hafa sumar þeirra fallið vel að hugmyndinni um þjóðernishyggju sem veraldleg trúarbrögð. Ekkert hefur þó orðið af framkvæmdum. Einna helst má finna þjóðargrafreitnum stað innan þessa sjónarhorns, en hann hefur ekki fest sig í sessi (af ástæðum sem verða raktar síðar) sem hluti af helgimynd Þingvalla.

Hér er því komið annað einkenni Þingvalla; landslagið sjálft gegnir hlutverki kirkjunnar án þess að neitt þurfi að byggja. Það sem þarf til er samtengd fræðileg og pólitísk orðræða sem setur hinn forna sögustað í nýtt samhengi og gefur honum nýja merkingu og mikilvægi í samtímanum. „Byggingin“ er því huglæg fremur en hlutlæg, ef svo má að orði komast. Þetta er næsta auðvelt á Þingvöllum vegna landslagsins, sérstaklega Almagnagjá með sínum hamra-veggjum. Þingvellir eru ekki aðeins kjörinn helgistaður vegna tengsla Alþingis og gullaldarinnar við staðinn, heldur ekki síður vegna þess að sjónrænt getur tilkomumikið landslag Þingvalla bætt úr skorti þjóðarinnar á fornum byggingum og tilkomumiklum rústum.

Á Þingvallahátíðum hafa ræðumenn gjarnan gefið hugmyndinni um Þingvelli sem byggingu undir fótinn. Ásgeir Ásgeirsson forseti Alþingis sagði í ræðu sinni á Alþingishátíðinni 1930:

Þetta er sú þinghöll, sem vér höfum tekið í arf, – vellirnir eru fótiskör og súlur fjallahringsins standa allt í kring undir heiðbláu himinhvolfi – vissulega er þetta þingsalur af guði gerður! Þessi svipmikla náttúra hefur fóstað þing vort í nærfellt níu aldir. Hér er hjarta landsins, helgidómur þjóðarinnar, sem gerir oss minnuga mikilla atburða og langrar sögu. Fylkingar aldanna geysa fram og þúsund ár renna saman í einn dag.⁸⁸

Á Lýðveldishátíðinni 1944 tók Sigurgeir Sigurðsson biskup í svipaðan streng:

Hugfangin erum vér stödd í dag í helgasta musteri vors hjartkæra föðurlands – musteri, sem hönd Drottins sjálfs hefir gjört. Fjarlægir landar vorir dvelja hér einnig í anda í þessari dýrlegu hamrakirkju, sem þjóðin sjálf hefir vígt og valið sem þingstað Alþingis, er hér var háð um aldir.⁸⁹

Líkingamálið er áhugavert: þinghöll, þingsalur, musteri, hamrakirkja. Allt af guði gert fyrir íslensku þjóðina. Hér tala vissulega tveir guðfræðimenntaðir menn, en grunnsýn þeirra á rætur sínar í rómantískum hugmyndum Jónasar Hallgrímssonar um tengsl mikilla sögulegra atburða og mikilfenglegrar náttúru sem sköpuð er af „guði og eldi.“ Kristján Eldjárn forseti fann á þjóðhátíðinni 1974 orðum sínum stað – með sínum hætti – innan þessarar hefðar:

Frá því er sagt að æðri máttarvöld hafi valið hinum fyrsta landnámsmanni bústað. Rétt má það vera, í skáldlegum skilningi, og síst mælir seinni tíma saga því í gegn. En hversu líklegt mætti þá

87 Sama heimild, 44.

88 Magnús Jónsson, *Alþingishátíðin 1930* (Reykjavík, 1943), 158.

89 Lýðveldishátíðarnefnd, *Lýðveldishátíðin 1944* (Reykjavík, 1945), 155-157.

ekki virðast, að einnig Þingvöllur hafi að guðlegum vilja verið valinn sem Þjóðarstaður Íslendinga, ekki aðeins hinna fyrstu kynslóða, heldur einnig vor, sem nú njótum staðarins og finnum, að þessi helgireitur lands og sögu er hluti af þeirri arfleidd, sem gerir þjóð að þjóð. Hvergi nema hér getum vér haldið þjóðhátíð landsins alls.⁹⁰

Hér verður hin guðlega forsjá skáldleg líking sem þjónar þeim tilgangi að tengja saman Þingvelli og þjóðina með órjúfanlegum hætti. Fáir hafa fjallað um hina náttúrulegu umgjörð þingstaðarins með upphafnari hætti en Sigurður Nordal prófessor:

[Á Þingvöllum] er undra fátt mannaverka, sem minnir á liðna frægð, fáeinar grasi grónar rústir, litlar um sig, af búðum frá seinni öldum, er þingið var fámennnt og fornir veggir gengu meir og meir saman. En staðnum hefur að mestu verið þyrmt við nýjum mannvirkjum, og sjálfur er hann samur og forðum, ekki nema eitt lítið skarð brotið í hamravegg Almannagjár [...] Enginn Íslendingur getur stigið fótum á þennan stað án þess að finna til lotningar og þakklætis, – skilja, að hann hlaut að lyfta hinu forna þjóðþingi og öllu, sem þar gerðist og frá því barst, á æðra stig. [...] Svo máttug eru áhrif þessa staðar, að saga mannanna getur gleymzt, orðið eins og skammvinnt andartak í samanburði við sögu náttúrumagnanna. [...] Hér hefði verið samkomustaður, sem hæfði heimsveldi og stórtíðindum veraldarsögunnar, ef hún hefur þá nokkurn tíma tekið stefnu, sem var honum samboðin, nema varnarræða Sókratesar hefði verið flutt að lögbergi eða sjálf fjallræðan.⁹¹

Hjá Sigurði eru það því ekki aðeins hinir sögulegu atburðir sem helga Þingvelli, heldur er staðurinn svo magnaður af náttúrunnar hendi að hinir sögulegu atburðir sem þar áttu sér stað verða ósjálfrátt merkilegri.

Bergkastalalíking Jónasar Hallgrímssonar og aðrar líkingar af sama meiði gera landslagið að sýnilegri byggingu; það „talar til augnanna“ eins og Bandaríkjamaðurinn Kudy Koshar orðar það.⁹² Mikilvægi sýnilegra tákna af þessu taginu má rekja til Endurreisnartímans, en fékk byr undir báða vængi undir lok níttjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu vegna byltingar í samgöngum og nýrrar tækni á borð við ljósmyndun og kvikmyndir. Við þessar aðstæður varð til það sem Koshar kallar „national optics“ eða sjónræn þjóðartákn í formi bygginga, jafnvel borgarhluta sem höfðu sameiginlega og sýnilega vísun fyrir ólíka hópa í samfélaginu. Þýski sagnfræðingurinn Reinhard Koselleck hefur með svipuðum hætti lagt áherslu á að stríðsminnismerki í Evrópu falli að sjónrænni umbreytingu reynsluheims nútímans: hin sýnilegu tákn verða mikilvægari en áður.⁹³ Nauðsynlegt er að setja Þingvelli í þetta samhengi: hin sjónræna upplifun af Þingvöllum er sterk og auðvelt að gera sýnilegt tákn úr landslagi Þingvalla, hvort sem er með ljósmyndum, teikningum og málverkum. Saga íslenska landslagsmálverksins og þá sérstaklega málverk Jóhannesar Kjarvals eru mikilvæg í þessu samhengi. Málverk Kjarvals voru ekki aðeins lyftistöng fyrir Þingvelli sem sjónrænt þjóðartákn heldur ekki síður liður í fagurfræðilegri umbreytingu Þingvalla frá því að vera fremur hrjóstrugur staður hrauns og mosa yfir í stað magnaðrar – og jafnvel dulúðugar – náttúrufegurðar.⁹⁴ Á árunum 1929-1932 var Jóhannes Kjarval mjög afkastamikill og málaði fjölda mynda á Þingvöllum.

90 Indriði G. Þorsteinsson, *Þjóðhátíðin* 1974, 1:290.

91 Sigurður Nordal, *Íslensk menning*, 151.

92 Rudy Koshar, *Germany's transient pasts: preservation and national memory in the twentieth century* (Chapel Hill og London, 1998), 23.

93 Reinhard Koselleck, *The practice of conceptual history: timing history, spacing concepts* (Stanford, 2002), 324.

94 Sjá m.a. Kristín G. Guðnadóttir og félagar, *Kjarval* (Reykjavík, 2005), 233 og áfram.

Samhliða friðun Þingvalla og þeirrar athygli sem Alþingshátíðin 1930 fékk má kalla þessar myndir „táknmyndir sjálfstæðisbaráttunnar.“⁹⁵ Bandaríski heimspekingurinn Arthur Danto vísar til verka Kjarvals sem „pólitískrar myndlistar,“ enda hafi hann í verkum sínum svarað kalli tímans um listsköpun sem mótaði þjóðernisvitund og studdi við pólitískt sjálfstæði.⁹⁶

Þegar þessi túlkun á Þingvöllum er höfð í huga þá fær myndin af Þingvöllum sem sögulegu minnismerki sérstaka merkingu. Sögusviðið með sínum fornminjum og örnefnum fær líf og innihald af náttúrulegu umhverfi sínu. Bergkastalinn eða þinghöllin verður hið sögulega minnismerki, ekki síður en mögulegar leifar af fornu þinghaldi. Hið sögulega minnismerki er friðað af „nú tímanum“ til að vernda „hið gamla“ í ljósi þekkingar og gildismats. „Þinghöllin“ hefur einnig mörg einkenni minnismerkis sem búið er til með markvissum hætti til að tengja fólk við fortíðina. Í stað tilbúins minnismerkis (t.d. líkneskis eða byggingar) kemur náttúra sem gefin hefur verið merking, upphafin eða dýrkuð, og sett í samhengi við ákveðna frásögn af sögu þjóðarinnar. „Þjóðartáknið Þingvellir“ er hefðbundið minnismerki samkvæmt þessari túlkun: helgistaður, búinn til í ákveðnum tilgangi.

Hér er gott að taka dæmi til samanburðar. Líkneski Jóns Sigurssonar á Austurvelli er vissulega af Jóni Sigurðssyni, en þar er Jón í raun tákn fyrir stærri sögu en hans eigin: sjálfstæðisbaráttuna og sjálfstætt íslenskt þjóðríki. Minningarnar eða sagan sem stytta vísar til eru einhvers konar sköpunarsaga íslenska þjóðríkisins og nýtur því helgi og verndar ríkisins. Líkneskið var skapað af Einari Jónssyni og stendur fyrir ákveðinn einstakling og ákveðna sögu. Ástæðan fyrir því að líkneskið var reist og gegnir ákveðnu hlutverki í íslensku þjóðlífi er um margt sama sagan og liggur að baki helgi Þingvalla. Líkneskið gegnir einnig mikilvægu hlutverki í helgileikum þjóðríkisins, ekki síst vegna þess að lýðveldið var stofnað á fæðingardeggi Jóns. Við getum því allt eins sagt að Þingvellir hafi verið byggðir eða búnir til og hinir menningarlegu smiðir Þingvalla – „höfundar Þingvalla“ ef svo má að orði komast – séu ásamt öðrum þeir Jónas Hallgrímsson og síðar Jónas Jónsson frá Hríflu, fyrsti formaður Þingvallanefndar.⁹⁷ Munurinn á líkneski Jóns Sigurðssonar og Þingvöllum er því minni en í fyrstu mætti ætla.⁹⁸

8. Sagan

Söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar byggist á upphafningu þjóðveldisins, með Alþingi og Þingvelli sem miðpunkt, hnignun landsins undir erlendri stjórn og sameiginlegri baráttu

⁹⁵ Sama heimild, 246.

⁹⁶ Arthur C. Danto, „Jóhannes Sveinsson Kjarval og sköpun íslenskrar vitundar“ í Kristín G. Guðnadóttir og félagar, *Kjarval*, 541.

⁹⁷ Hér er minnst á höfunda til að undirstrika gerendur í sögunni. Auk þeirra tveggja sem nefndir eru mætti einnig minnst á Guðmund Daníelsson hvatamann að stofnun þjóðgarðs og fyrsta umsjónarmann Þingvalla eftir friðun, Matthías Þórðarson þjóðminjavörð og Jóhannes Kjarval listmálara sem meðhöfunda í sköpun Þingvalla.

⁹⁸ Páll Björnsson sagnfræðingur hefur gert þjóðartákninu Jóni Sigurðssyni góð skil í bókinni *Jón forseti allur? Táknmyndir þjóðhetju frá andláti til samtíðar* (Reykjavík, 2011). Um líkneski Jóns sjá bls. 127-152.

Þjóðarinnar fyrir réttindum sínum gagnvart útlendingum. Þessa söguskoðun má sjá glöggð hjá Jóni Aðils, en árið 1903 skipti hann sögunni upp í eftirfarandi tímabil:⁹⁹

930–1262	Gullöld Íslendinga
1262–1550	Hnignun
1550–1750	Niðurlæging
1750–1900	Endurreisn
1900–	Framfarir

Eitt helsta einkenni þessarar söguskoðunar er áherslan á þjóðlega einingu: Íslendingar standa gegn erlendum valdhöfum sem stjórnuðu landinu. Þessir útlendingar (Danir) bera þar með ábyrgð á skorti á framförum og þjóðlegu frelsi í landinu. Ýtt er til hliðar átökum innanlands, stéttaskiptingu og kúgun Íslendinga á Íslendingum. Þessi einingarsaga hefur látið undan síga í íslenskri söguritun síðustu ára og þar með grafið undan þeim fræðilegu röksemdum sem hið sögulega minnismerki og helgi Þingvalla hvílir að nokkru leyti á.¹⁰⁰ Hér má glögglega sjá feril sem ræddur var fyrr í greininni. Í krafti þekkingar sem sett er fram af mönnum á borð við Jón Aðils og listrænum túlkunum á borð við þær sem Jónas Hallgrímsson færði þjóðinni, verður til sameiginlegt minni tengt Þingvöllum. Þetta minni verður hluti af sjálfsmynd þjóðarinnar og þeim grunni sem íslenska þjóðríkið er reist á og því mikilvægur þáttur í sjálfsmynd þess. Þó að við eigum að forðast að líta á þetta sameiginlega minni sem óbreytanlegt og stöðugt, er ljóst að það lifir nokkuð sjálfstæðu lífi, stutt og verndað af ríkisvaldinu og stofnunum þess. Fræðileg söguleg þekking hefur þróast með öðrum hætti og mótar hið sameiginlega minni ekki lengur nema að litlum hluta. Sameiginlegt minni breytist hægt og þá tengt almennum viðhorfsbreytingum eða þjóðfélagsbreytingum.

Þingvellir eru táknið fyrir sögu þjóðarinnar og einingu hennar. Þingvellir eru því fyrst og fremst pólitískt táknið sem vísar til þjóðveldisins og síðar endurreisnar þess árið 1944. Alþingi sem stofnun gegnir hér lykilhlutverki. Sú saga sem Þingvellir standa fyrir er næsta einhliða og byggist á andstæðunum sjálfstjórn – erlend stjórn. Eins og áður hefur komið fram hefur Guðmundur Hálfðanarson fært rök fyrir því að Þingvellir séu að mörgu leyti fullkomið þjóðartákni þar sem þeir séu á engan hátt tengdir stjórn málaátökum nútímans, t.d. stéttaátökum og deilum um erlendan her.¹⁰¹ Þetta er að mörgu leyti rétt, en einungis vegna þess að Íslendingar *kusu* að aftengja Þingvelli með þessum hætti. Erfitt er að halda því fram að þetta sé sjálfgefin eða óhjákvæmileg niðurstaða. Það hefur til að mynda viljað gleymast að íslenskir vinstri menn áttu erfitt með að setta sig við ráðandi orðræðu íslenskrar þjóðernishyggju á fyrri hluta síðustu aldar. Flokkar sem lögðu áherslu á stéttabaráttu og stéttahagsmuni áttu af augljósum ástæðum erfitt með að setta sig við þá ofuráherslu á einingu sem ráðandi þjóðernishyggja

99 Jón Aðils, *Íslenskt þjóðerni* (Reykjavík, 1903), 238-242. Nánari greiningu á hugmyndum hans og áhrifum má lesa í Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur*, 44 og áfram.

100 Sjá Hilma Gunnarsdóttir, „Íslenska söguendurskoðunin: aðferðir og hugmyndir í sagnfræði á áttunda og níunda áratug tuttugustu aldar“ í Hilma Gunnarsdóttir, Jón Þór Pétursson og Sigurður Gylfi Magnússon (ritstj.), *Frá endurskoðun til upplausnar* (Reykjavík, 2006), 23-149.

101 Guðmundur Hálfðanarson, *Íslenska þjóðríkið*, 173-189.

boðaði.¹⁰² Viðhorf Halldórs Laxness til Þingvalla var til dæmis á skjön við einhliða upphafningu staðarins. Þingvellir voru helgur staður í hans huga ekki aðeins vegna náttúrufegurðar eða glæstrar fortíðar, heldur einnig vegna þess að staðurinn var tákn um niðurlægingu og kúgun alþýðufólks í gegnum aldirnar. Halldór reyndi því að endurskilgreina hugtakið *helgi* með því að láta það ná til neikvæðra hluta ekki síður en jákvæðra, en hann gekk ekki á hólum við þá hugsun að Þingvellir væru helgur staður. Í *Íslandsklukkunni* er til að mynda fjallað „um þennan helga stað Þingvelli við Öxará þar sem fátækir menn hafa verið þindir svo mikið að seinast fór bergið að tala.“¹⁰³ Hin almenna eða opinbera sýn á Þingvelli hefur þó kosið að líta fram hjá þessari endurskilgreiningu Halldórs, enda er hér verið að leika sér með eldinn. Annað hvort er látið svo að kúgunin hafi ekki verið til staðar, eða þá að hún er tekin úr samhengi við þá opinberu sögu sem sögð er á Þingvöllum. Þar er hins vegar vel hugsanlegt að hefðu pólitísk valdahlutföll í landinu verið önnur á fyrri hluta síðustu aldar, þá væri hið opinbera tákn Þingvellir annað í huga okkar í dag.

Til að varpa ljósi á það hversu viðkvæmir Þingvellir eru fyrir hvers konar deilum eða átökum má taka þjóðargrafreitinn sem dæmi. Þegar Einar Benediktsson skáld lést í janúar 1940 gerði Þingvallanefnd undir forystu Jónasar Jónssonar frá Hriflu það að tillögu sinni að hann yrði lagður til hinstu hvílu í sérstökum þjóðargrafreit á Þingvöllum. Jónas orðaði það svo að þessi þjóðargrafreit yrði fyrir íslensku þjóðina sambærilegur staður og Westminster Abbey væri fyrir bresku þjóðina. Í grafreitnum myndu einungis mestu skáld, listamenn og vísindamenn þjóðarinnar hvíla.¹⁰⁴ Sá skuggi hvíldi þó yfir þessum áformum að Jónas hafði um nokkurt skeið átt í deilum við einmitt þennan hóp sem grafreiturinn var frátekin fyrir.¹⁰⁵ Halldór Laxness gagnrýndi og hældi áform Jónasar frá upphafi¹⁰⁶ og sérstaklega eftir að bein Jónasar Hallgrímssonar voru flutt heim frá Kaupmannahöfn 1946 og jarðsett á Þingvöllum.¹⁰⁷ Deilurnar um leifar Jónasar Hallgrímssonar blönduðust deilum í íslensku samfélagi um utanríkismál og hernaðarsamvinnu við Bandaríkin og þar með drógust Þingvellir inn í pólitískar deilur í landinu. Frá 1946 hefur því enginn verið jarðsettur í þjóðargrafreitnum á Þingvöllum og má því segja að tilraun stjórnvalda til að koma á þjóðargrafreit hafi mistekist.

9. Lokaorð

Eitt sinn var ég staddur á Lögbergi þegar mikilúðlegan Bandaríkjamann bar að. Þeim bandaríska var mikið niðri fyrir og spurði hvort við værum staddir á Lögbergi. Ég kunni ekki við að svara því til að um það mætti eflaust deila og svaraði því játandi. Við þetta veðraðist hann allur upp og sagði með þungri alvöru: „Ég trúi því að Lögberg sé mjög mikilvægur staður fyrir

102 Um þetta er fjallað í Birgir Hermannsson, *Understanding nationalism*, og alveg sérstaklega í Ragnheiður Kristjánsdóttir, *Nýtt fólk: Þjóðerni og verkalyðssjónmál 1901-1944* (Reykjavík, 2008).

103 Halldór Laxness, *Íslandsklukkan* (5. útgáfa, Reykjavík, 1991), 326.

104 Jónas Jónsson, „Þjóðargrafreitir á Þingvöllum,“ *Tíminn*, 25. janúar 1940, 38.

105 Sjá m.a. Guðjón Friðriksson, *Ljónið öskrar* (Reykjavík, 1993).

106 Sjá t.d. Halldór Laxness, „Útgáfa Jónasar Jónssonar á Einari Benediktssyni“ í *Vettvangur dagsins* (Reykjavík, 1962), 149-151.

107 Sjá Jón Karl Helgason, *Ferðalok* (Reykjavík, 2003).

þróun lýðræðis í heiminum.“ Ég kinkaði kolli, enda ljóst að hér var hvorki staður né stund fyrir akademískar samræður. Íslendingar hafa enda sjálfir haldið því fram að þjóðveldið hafi verið skýrt dæmi um fornt lýðræði; þar ríkti „frumgermanskt frelsi og þjóðstjórn“ sem, eins og Ásgeir Ásgeirsson forseti Alþingis og síðar forseti Íslands orðaði það á alþingishátíðinni 1930, „er nú aftur orðin heimaofinn þáttur í íslenzku þjóðlífi.“¹⁰⁸ Þessi áhersla á lýðræði hlaut einnig náð fyrir augum UNESCO þegar Þingvellir voru teknir inn á heimsminjaskrá samtakanna. „Uppspretta lýðræðis og náttúruundur á heimsmaelikvarða,“ hljóðaði fyrirsögn Morgunblaðsins af frásögn af þessum merkisatburði.¹⁰⁹

Þingvellir sem þjóðartákn og hið sögulega minni sem staðurinn er hluti af hefur því lítið breyst ef marka má opinbera umræðu. Ein af ástæðum þessa er sú að íslenska ríkið hefur fjárfest í þessu sögulega minni og byggir á því sína sjálfsmynd og réttlætingu jafnt innanlands sem í erlendum samskiptum. Menningararfur er einnig vara á markaði ferðamennskunnar og því heppilegt að frysta merkingu hans til endurtekinnar notkunar. Sýn almennings og ríkisvalds á sögu þjóðarinnar er nú í vaxandi ósamræmi við þá fjölbreyttu mynd af fortíðinni sem íslenskir sagnfræðingar draga upp. Hvort það hefur einhver áhrif á ímynd Þingvalla í framtíðinni verður að koma í ljós. Árið 2004 voru Þingvellir teknir inn á heimsminjaskrá UNESCO og gilda því viðmið stofnunarinnar um verndun staðarins. Helsta þjóðartákn Íslendinga er því skilgreint sem hluti af sameiginlegri menningararfleifð jarðarbúa. Þetta er ekki síst merkilegt í ljósi þess að helsta einkenni og réttlæting umsóknarinnar um staðsetningu Þingvalla á heimsminjaskránni er íslensk þjóðernishyggja. Íslenska ríkið virðist því á sama tíma vilja frysta merkingu Þingvalla og endurskapa hana sem hluta af menningararfi mannkynsins.

Um höfundinn

Birgir Hermannsson er stjórn málafræðingur í ReykjavíkurAkademíunni. Hann vill þakka þeim Adolf Friðrikssyni fornleifafræðingi og Páli Valssyni bókmenntafræðingi fyrir samræður um efnið og yfirlestur á greininni á fyrri stigum. Sigurjón Baldur Hafsteinsson og Valdimar Tr. Hafstein veittu einnig mikilvæga aðstoð. Ritrýnar tímaritsins gerðu margar gagnlegar athugasemdir við textann en ábyrgð á efnistöku og viðhorfum er alfarið höfundar.

108 Magnús Jónsson, *Alþingishátíðin 1930*, 162.

109 „Uppspretta lýðræðis og náttúruundur á heimsmaelikvarða,“ *Morgunblaðið*, 3. júlí 2004, 10.